

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Pedagogická fakulta

Katedra občanské výchovy a filosofie

Bakalářská práce

**Vliv chudoby na chování dítěte s důrazem na
sociálně vyloučené lokality v České republice**

**The impact of poverty on the behavior of a
child with a special attention paid to socially
segregated localities in the Czech Republic**

Autor: Lenka Volfová

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Zuzana Kubišová

Praha 2011

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci „*Vliv chudoby na chování dítěte s důrazem na sociálně vyloučené lokality v České republice*“ vypracovala samostatně a s použitím uvedených zdrojů informací. Zároveň souhlasím s použitím této práce k dalším studijním účelům.

.....
V Praze dne 1. 4. 2011

Ráda bych poděkovala paní PhDr. Zuzaně Kubišové za odborné vedení a cenné rady při zpracování mé bakalářské práce.

Anotace

Bakalářská práce „*Vliv chudoby na chování dítěte s důrazem na sociálně vyloučené lokality v České republice*“ přináší hlavně popis dopadů chudoby na dítě, projevujících se zejména v kolektivu. Práce vymezuje nejen obecný pojem chudoby, ale ukazuje i její současnou situaci v České republice. Následně se věnuje rozlišení a vysvětlení klíčových pojmů práce - chudobě, nerovnosti a sociálnímu vyloučení.

Po obecných úvodních kapitolách je nejprve popsána rodina jako ideální konstituční jednotka, na což navazuje popis rodiny chudé s jejími specifiky a nedostatky, které mají největší dopad právě na dítě. Tento oddíl pak pokračuje představením nejdůležitějších projevů, které jsou strukturovány do tří podkapitol. Jedna se zabývá vzděláním a vzdělanostní nerovností. Druhá samotným materiálním nedostatkem a poslední problémem hodnot.

Annotation

The bachelor thesis called "*The impact of poverty on the behavior of a child with a special attention paid to socially segregated localities in the Czech Republic*" delivers mainly description of the impact of poverty on a child, with an effect particularly in a collective. The thesis describes not only the general term of poverty, but also shows its current situation in the Czech Republic. Subsequently, it concerns the determination of the key terms of the thesis – the poverty, inequality and social segregation.

Following the introductory chapters, firstly, the family is described as an ideal constitutional unit, then the description of a poor family follows with a description of the specifics and deficiencies, which are of high impact especially on a child. This part then continues with a presentation of the most important symptoms, structured in three subchapters. First deals with the education and inequality in education. Second deals with the material poorness and the last with the problem of values.

OBSAH

1. ÚVOD.....	6
2. POJEM CHUDOBY	8
3. SOUČASNÝ STAV CHUDOBY V ČESKÉ REPUBLICE.....	14
4. NEROVNOST, CHUDOBA, SOCIÁLNÍ VYLOUČENÍ	17
4.1. OHROŽENÉ SKUPINY.....	22
4.2. NEJVÍCE OHROŽENÁ SKUPINA – DĚTI	22
4.2.1. Projevy chování – typy dětí	25
5. PROJEVY CHUDOBY	28
5.1. SITUACE V RODINĚ	28
5.1.1. Velikost rodiny.....	28
5.1.1.1. Vliv velikosti rodiny na dítě	29
5.1.2. Mezigenerační rodina.....	29
5.1.3. Postavení dítěte uvnitř rodiny.....	30
5.1.3.1. Autorita v rodině.....	31
5.1.3.2. Chybějící autorita.....	31
5.1.4. Kvalita bydlení	33
5.1.5. Ohrožení nemocemi	35
5.2. CHUDOBA A DÍTĚ V KOLEKTIVU	37
5.2.1. Pohled na vzdělanost.....	38
5.2.2. Vzdělanostní nerovnosti.....	42
5.2.3. Materiální nedostatek.....	46
5.2.4. Problém hodnot.....	49
5.2.4.1. Hodnota rodiny	50
5.2.4.2. Hodnota peněz	53
5.2.4.1. Schopnost altruismu	54
5.2.4.2. Hodnota času.....	55
6. ZÁVĚR.....	58
7. POUŽITÁ LITERATURA A PRAMENY	63

1. ÚVOD

Téma bakalářské práce „*Vliv chudoby na chování dítěte s důrazem na sociálně vyloučené lokality v České republice*“ jsem si vybrala hned z několika důvodů. Za prvé se domnívám, že této problematice v rámci České republiky není stále věnována taková pozornost, kterou by si tato oblast sociálního života zasloužila. Za druhé z toho důvodu, že jsem v rámci neziskové organizace měla osobní možnost setkat se s dětmi z chudých rodin, žijících často právě ve vyloučených lokalitách, a při společných aktivitách pak nejen tyto dopady chudoby na dětech sledovat, ale zároveň se pokusit i vzniklé problémy s chudobou související operativně řešit, což mi velice pomohlo k nazření situace této společenské vrstvy. Navíc je velice pravděpodobné, že jako budoucí pedagog se s touto problematikou ještě nejednou setkám a tudíž není na škodu mít o dopadech chudoby na dítě alespoň jistou představu, jelikož jen tak lze předejít unáhleným soudům a následné diskriminaci, které bohužel v současném školském systému nejsou vůbec ojedinělými.

Problematika chudoby, ať už ji vnímáme v užším či širším slova smyslu, hýbe celým světem. Mnoho světových organizací si klade za svůj cíl boj s chudobou a většina států se snaží pomoci právě zapojením se do některé z nich. Boj s chudobou se ale prozatím zdá být spíše bojem s nesplnitelnými záměry. Naplňování jednotlivých cílů mezinárodních organizací neprobíhá zcela podle představ a nejčastějším námětem různých setkání, konferencí a podobně jsou tak zřídkačky projevy týkající se úspěšného plnění cílů, zatímco spekulacemi o prodloužení doby plnění, aby bylo možné vykázat alespoň nějaké výsledky, se to jen hemží.

I Česká republika se stejně jako dalších 190 států zavázala splnit do roku 2015 Rozvojové cíle tisíciletí, které by měli výrazně zlepšit situaci v chudých zemích. Pomoc rozvojovým zemím však nevyplývá pouze z mezinárodních úmluv, ale patří ke znakům vyspělé, demokratické a zodpovědné

společnosti, a proto se týká každého z nás.¹ Tato práce však není zaměřena na mezinárodní situaci a na problematiku rozvojových států, nýbrž popisuje stav chudoby v České republice.

Cíl práce spočívá v popisu projevů chudoby u dítěte, projevujících se zejména v kolektivu dětí. Jde mi především o to, přispět k jejich snazší identifikaci a předejití tak unáhleným reakcím spojeným s těmito projevy.

Předkládaná práce by měla přinést nejen teoreticky podložený popis aspektů chování dítěte, které souvisejí s chudobou, ale očekávám, že může najít i v budoucnu uplatnění v praxi. Třeba jako příručka pro pedagogy, která by po svém rozšíření mohla poskytovat i rady, jak se za jistých okolností při setkání s dopady chudoby u dítěte zachovat.

¹ *Česko proti chudobě* [online]. [cit. 2011–02-07]. Dostupné na [www: <http://www.ceskoprotichudobe.cz>](http://www.ceskoprotichudobe.cz).

2. POJEM CHUDOBY

Chudobu je těžké nejen definovat, ale i jen jednoduše popsat. Definice chudoby procházejí s rozvojem společnosti změnami, které rámuje a formuje pojetí chudoby odvíjející se zejména od životní úrovně každé ze společností. Volně řečeno, dle *Velkého sociologického slovníku*, chudoba je sociální jev běžně považovaný za sociální problém, ba dokonce za sociální deviaci.

Od 19. století je chudoba předmětem statistického, ekonomického, i sociologického studia, přičemž hranice mezi jednotlivými disciplínami nejsou příliš zřetelné. Chudoba je v různých konceptech a přístupech různě definována a měřena, vždy je však definována jako podprůměrné podmínky života se závažnými individuálními i společenskými důsledky. Hranice chudoby jakožto rozmezí ohraničující chudou populaci (domácnosti, osoby, děti) může být určena pomocí mnoha klasifikací.

První z mnoha dělení chudoby je na **absolutní** a **relativní**. Absolutní chudoba je určena subsistenčním minimem, tedy prostředky dovolujícími uhradit potřeby holého přežití. Relativní chudoba je naproti tomu dána vzdáleností od společenského standardu. Za určitou hranicí člověk sice přežít může, nicméně cítí se být vyloučen ze společnosti. Základem chudoby je zde nikoli fyzické, nýbrž sociální strádání.

V rámci teorií absolutních konceptů jsou domácnosti považovány za chudé, jestliže nejsou dostatečně uspokojovány jejich potřeby, které jsou dány ve vztahu k samotným možnostem přežití (ve fyzickém, avšak dnes už i v sociálním slova smyslu) a ne pouze relací k platným vzorcům spotřeby v dané společnosti. Žít delší dobu pod absolutní hranicí chudoby znamená přímé ohrožení života.²

² MAREŠ, P.; RABUŠIC, L. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti.“ *Sociologický časopis* [online]. 1996, roč. 32, č. 3, s. 297-315. [cit. 2011-03-10]. Dostupné na [www: <http://docs.google.com>](http://docs.google.com).

V knize *Sociologie nerovnosti a chudoby* uvádí Petr Mareš i pohled na absolutní koncept chudoby, který vyznává ekonom Amartya Sen. Ten vychází z toho, že chudoba je zvláštním statusem, který je odlišný od pouhého stavu menší zámožnosti. Podle něho musí existovat absolutní míry, vůči nimž jsou relativní míry vztaženy. Jako takovou míru navrhuje koncept zahanbení, který použil již Adam Smith. Podle Sena je to, co dělá jedince chudým, „zkušenost hanby“, kterou zakouší v důsledku „nedostatku svých schopností či způsobilostí“. Statky potřebné k tomu, aby se člověk této zkušenosti vyhnul, mohou být různé v různých společnostech i uvnitř určité společnosti, ale jejich absence je absolutní a právě ona konstituuje chudobu. Žít bez pocitu zahanbení (shame) je absolutní potřebou, i když způsoby, jak tuto potřebu uspokojovat mohou mezi společnostmi i uvnitř společnosti v čase silně variovat.³

Jak konstatují Keith Joseph a Jonathan Sumption, absolutní chudoba je definována potřebami těch, kdo jsou chudí, a nikoliv jejich výdaji ve vztahu k výdajům těch, kdo chudí nejsou.⁴

Chudoba v rozvinutých průmyslových zemích dnes ale není primárně stavem neuspokojení určitých základních potřeb, nýbrž životem na dně profesních, vlastnických, konzumních vztahů (obecně systému sociální stratifikace) určité společnosti.

Relativní chudoba představuje problém chudoby v bohaté, ale nerovností charakterizované společnosti. Základní potřeby jsou zde sice u naprosté většiny obyvatelstva uspokojovány, ale část této populace je vyloučena z běžného spotřebitelského standardu společnosti, ve které žije, a tím i z dalších aktivit, které tento standard umožňuje.

Relativní chudoba je založena na porovnání standardu chudých a těch, kdo chudí nejsou. Zdroje chudých jedinců, rodin či sociálních skupin jsou tak

³ MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. ISBN 80-85850-61-3. s. 112.

⁴ JOSEPH, K.; SUMPTION, J. *Equality*. London: John Murray, 1979. In MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 112.

výrazně pod standardy⁵ dané společnosti, že je de facto vylučují z životních zvyklostí a aktivit na úroveň těchto standardů vázaných.⁶

„Jedinci, rodiny a skupiny mohou být označeni za chudé, jestliže jejich zdroje nejsou postačující pro zajištění druhu stravy, participace, životních podmínek a požitků, které jsou obvyklé nebo jejichž dosažení je přinejmenším široce podněcováno a schvalováno ve společnosti, k níž náležejí. Jejich příjmy jsou natolik pod úrovní příjmů, kterými disponují v této společnosti průměrní jedinci či rodiny, že je to de facto vylučuje z životních standardů, zvyklostí a činností v ní obvyklých.“⁷

Chudobu lze klasifikovat také pomocí buď **jednoduchého indikátoru**, nebo **složeným indexem**. Většinou se chudoba sleduje na základě běžných příjmů nebo spotřeby. P. B. Townsend, britský sociolog zabývající se chudobou, a po něm i další sledují chudobu pomocí indexu deprivace, zahrnujícího kromě spotřeby i bydlení, podmínky práce, kulturní aktivity, zdraví apod. Řadí sem i neschopnost účastnit se společenského dění a žít na úrovni, která je v dané společnosti běžná. Podobně založil své pojetí chudoby i již zmíněný ekonom a nositel Nobelovy ceny Amartya Sen na tezi, že chudoba nespočívá pouze v nedostatku příjmů, ale právě v nemožnosti plnohodnotně žít v jejich důsledku.

O komplexnějším chápání chudoby v mezinárodních finančních organizacích svědčí projekt Světové banky z roku 2000 „Hlasy chudých“ (Voices of the Poor), kterého se zúčastnilo přes 60 tisíc chudých lidí z celého světa a který jasně ukázal, že pro chudé v rozvojových zemích není příjem zdaleka jedinou nebo nejdůležitější součástí chudoby. Příjmová chudoba, která činí člověka „číselně“ chudým, a s ní spojený ekonomický přístup k chudobě však stále zůstávají velmi vlivné. Nejrozšířenějším způsobem měření chudoby zůstává hranice vyjadřující minimální výši

⁵ Koncept obecného standardu společnosti bývá operacionalizován prostřednictvím násobků mediánu příjmů ve společnosti, ale i jinými způsoby, například prostřednictvím příjmových percentilů.

⁶ MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 110.

⁷ TOWNSEND, P. *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin Books, 1979. s. 13. In MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 111.

příjmu, která je zapotřebí k uspokojení základních životních potřeb, tedy k zajištění potravy a obydlí, i když jsou již zřejmé mnohé nedostatky takového paušálního stanovení chudoby.⁸

Dále je důležité vzít v potaz, že nelze porovnávat chudobu dříve a dnes. Došlo ke značným změnám společenských standardů a k novým poznáním ohledně jejich příčin a důsledků. Lze tedy rozlišovat mezi **starou** a **novou** chudobou. Stará, demografická, horizontální chudoba je nezávislá na trhu práce (ohrožené skupiny jsou charakterizovány věkem, životním a rodinným cyklem a neschopností pracovat). Tato chudoba může být stavem či způsobem trvalé existence, ale také jen existenciálním zážitkem určité etapy životního cyklu či jen krátkodobou životní epizodou. Do dnes tvoří stará chudoba velkou část chudých, ale od konce 70. let 20. století dochází v Evropě ke značnému posunu od tzv. staré k nové chudobě. Nová, vertikální chudoba je spojena s pozicí jedinců, ale i celých sociálních kategorií na trhu práce (nezaměstnaní, neúplné rodiny, osoby s nízkými výdělky a osoby permanentně znevýhodňované na trhu práce). O nové chudobě se hovoří proto, že před industrializací neexistovala, jako neexistoval trh práce v dnešním slova smyslu. Přejít k nové chudobě se vyznačuje hned několika základními rysy. Mezi ně patří růst nezaměstnanosti a nejistoty zaměstnání, nárůst počtu osob na sekundárním trhu práce, rychle se zvyšující počet osob závislých na různých formách sociální pomoci, vzrůstající počet rozsáhle zadlužených osob a domácností, či přibývající počet dětí s jedním rodičem, nebo rostoucí počet bezdomovců. Přesun k nové chudobě též znamená přesun od universální chudoby (může postihnout kohokoliv kdykoliv v průběhu života jako důsledek okolností životního cyklu) k selektivní zkušenosti chudoby handicapovaných skupin, které mají jen malou šanci uplatnit se na trhu práce. Právě totiž masová nezaměstnanost vedla k posunu od staré k nové chudobě.⁹

⁸ EXNEROVÁ, V. Chudoba. In *Rozvojovka, Globální problémy* [online]. 2007, Člověk v tísní o. p. s., editováno 22. prosince 2008 [cit. 2011-01-20]. Dostupné na [www: <http://www.rozvojovka.cz/chudoba_226_15.htm>](http://www.rozvojovka.cz/chudoba_226_15.htm).

⁹ MAREŠ, P. *Sociologie nerovností a chudoby*.

Chudobu lze měřit mnoha způsoby. Ke zjištění existují jak přímé, tak nepřímé koncepty. Přímé koncepty jsou spojeny s kupní silou peněz. Odrážejí pocit adekvátnosti příjmu (reálný příjem), jsou založeny na spotřebě statků a kvalitě života či deprivaci, pramenící z nízkého životního standardu. Podle Halleröda jsou přímé koncepty založeny na měření chudoby až po transformaci příjmů do spotřeby.¹⁰

Nepřímé míry se opírají především o hodnocení disponibilního příjmu jedinců či domácností.¹¹ Podle Halleröda jsou nepřímé míry založeny na měření příjmů před spotřebou. Jde tedy o nominální příjmy, do kterých se nepromítá korekce jejich kupní síly, ani struktury výdajů.¹²

Důležitý je také fakt, kým je chudoba definována. Veit-Wilson¹³ rozlišuje dva základní způsoby, jak stanovit rozsah životních nezbytností (základní spotřeby v absolutním i relativním slova smyslu. Podle něj existují dvě podoby pohledu na chudobu a s nimi se vytvářejí i dvě základní definice chudoby - preskriptivní a konsensuální. Preskriptivní definice chudoby jsou určovány experty, kteří vymezí rozsah nezbytností. Používají se k tomu různé spotřební koše, „garantované minimální příjmy“ jako úroveň nějaké vymezené sociální dávky a různě vymezená životní minima jako příjmové hranice zakládající nárok na sociální podporu.

Konsensuální definice chudoby je naproti tomu založena na konsensu společnosti o tom, koho za chudého považovat a koho ne. Konsensuální přístup nepracuje s experty, ale s respondenty. Pracuje se zde s hodnotami adekvátního minima příjmu, se seznamem nezbytných životních položek či s oblastí podpor.

¹⁰ HALLERÖD, B. „Making Ends Meet: Perceptions of Poverty in Sweden.“ *Scandinavian Journal of Social Welfare*. 1995, roč. 4, s. 174-189. In MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 115.

¹¹ RINGEN, S. „Direct and Indirect Measures of Poverty.“ *Journal of Social Policy*. 1988, roč. 17, č. 3, s. 351-366. In MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 116.

¹² HALLERÖD, B. „Making Ends Meet: Perceptions of Poverty in Sweden.“ *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 1995, roč. 4, s. 174-189. In MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 116.

¹³ VEIT-WILSON, J. H.: „Confusion between Goals and Methods in the Construction and Use of Poverty Line.“ *Conference on Poverty and Distribution*. Oslo, 16. - 17. listopadu 1992. In MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 116.

Konečně se lze na chudobu dívat dvojitým způsobem – **objektivně** a **subjektivně**. Na rozdíl od převažujících a výše uvedených objektivních přístupů vychází subjektivní koncept chudoby z přesvědčení, že jedinec sám je nejlepším soudcem svých potřeb. V daném sociálním referenčním rámci posuzuje individuálně naléhavost svých potřeb a hierarchizuje sled jejich uspokojení (B. van Praag, H. Deleeck). Spočívá tedy na názorech a pocitech osob, kterých se to týká. A to bez ohledu na mínění ostatní společnosti i bez ohledu na proskribované znaky chudoby.

Objektivní vymezení chudoby je pak založeno na tzv. objektivních aspektech situace chudých, kdy hranice chudoby je určována zvenčí, závisí převážně na sociálním a politickém konsensu, který se vytváří uvnitř společnosti a jenž ovlivňuje stát a další sociální instituce.

Odlišování těchto dvou druhů chudoby s sebou přináší i jisté výhody v otázce sebeurčení. Ne každý, kdo je chudý se za něho i považuje a naopak, mnozí bohatí se považují za chudé. Být chudý totiž znamená zaujímat nežádoucí a neakceptovatelný status a lidé se mohou bránit identifikovat se s takovým stigmatizujícím statutem.¹⁴

Jak je vidět na předchozích řádcích, existují opravdu mnohá pojetí chudoby. Každé z pojetí klade důraz na jiné důležité hledisko, které je pro chudobu stěžejní.

Ve své práci hovořím o dopadu chudoby na dítě, přičemž chudoba je zde zamýšlena jako chudoba relativní, na níž je pohlíženo tzv. složeným indexem, tedy nezávisí jen na financích, ale i na jiných aspektech určujících chudobu. Tato práce tedy nesleduje linii pouze jedné z mnoha teorií, ale snaží se o komplexní náhled na chudobu a její problémy, jejíž projevy ohrožují nejvíce právě dítě.

¹⁴ MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 118 – 119.

3. SOUČASNÝ STAV CHUDOBY V ČESKÉ REPUBLICE

Česká republika patří k nejvyspělejšími zemím světa. Podle **Indexu lidského rozvoje** (HDI), který vypracovává Organizace spojených národů (OSN), se Česká republika podle odhadů pro rok 2010 řadí na 28. místo na světě.¹⁵ HDI je pokusem o vyjádření kvality lidského života za pomoci nejen ekonomických ukazatelů, ale vyhodnocuje i celou řadu sociálních faktorů, jako je například očekávaná délka života, přístup ke vzdělání, rovné příležitosti, porodní úmrtnost, přístup k nezávadné pitné vodě, zdravotní péči, a podobně.¹⁶ Vytváří tak jeden z nejobektivnějších obrazů státu. Co se týče ryze ekonomických charakteristik, z hlediska hrubého domácího produktu (HDP), který pro rok 2009 činil 256.9 miliardy dolarů, obsadila Česká republika 45. místo. Hrubý domácí produkt (HDP) je měřítkem ekonomické výkonnosti. Představuje přidanou hodnotu veškerého vyrobeného zboží a služeb (nutno odečíst meziprodukty, které se na přidané hodnotě nepodílejí). Hrubý domácí produkt na obyvatele (HDP/ob.) pak řadí Českou republiku pro rok 2009 s 25.200 dolary ve světovém porovnání na 53. místo. (Hodnoty HDP, i HDP/ob. jsou vyjádřeny v paritě kupní síly.)¹⁷

I když i u nás žijí chudí lidé, není jich zdaleka tolik jako v rozvojovém světě. Navíc v České republice funguje řada veřejných institucí a neziskových organizací, které jim dokážou ve svízelné situaci pomoci. Lidé v chudých zemích jsou často ve své bídě ponecháni samotní. Být chudý v tzv. třetím světě znamená shánět každý den pitnou vodu či dřevo na topení, umírat na nemoci, které už u nás již dávno vymizely.¹⁸ Z tohoto popisu je zřejmé, že Českou republiku nesužuje chudoba absolutní, přesto ale relativní

¹⁵ Seznam zemí podle indexu lidského rozvoje. In *Wikipedia: the free encyclopedia* [online]. St. Petersburg (Florida): Wikimedia Foundation, 2001, editováno 20. března 2011. [cit. 2011-02-07]. Dostupné na [www:](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_Human_Development_Index)

<http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_Human_Development_Index>.

¹⁶ *Česko proti chudobě* [online]. [cit. 2011-02-07]. Dostupné na [www:](http://www.ceskoprotichudobe.cz)

<<http://www.ceskoprotichudobe.cz>>.

¹⁷ *CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY* [online]. [cit. 2011-02-14]. Dostupné na [www:](https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ez.html)

<<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ez.html>>.

¹⁸ *Česko proti chudobě* [online]. [cit. 2011-02-07]. Dostupné na [www:](http://www.ceskoprotichudobe.cz)

<<http://www.ceskoprotichudobe.cz>>.

chudoba, se kterou se náš stát potýká, je jen zdánlivě zanedbatelný problém. Nelze od ní odhlížet a je třeba ji řešit.

Spolu s vyhlášením roku 2010 „Evropským rokem boje s chudobou a sociálním vyloučením“ byl zveřejněn průzkum Eurostatu pracující s daty z roku 2008, který velmi výstižně ve zkratce vystihuje českou situaci zejména v kontextu států Evropské unie. (Pro přehledné zpracování tohoto průzkumu jsem právě z něj vycházela při popisu situace České republiky na následujících řádcích.)

Česká republika má mezi zeměmi sedmadvacítky EU nejméně obyvatel, kterým hrozí chudoba. Tomuto riziku je vystaveno jen 9 % obyvatel, přičemž průměr EU podle údajů ČSÚ (Český statistický úřad) a Eurostatu (statistický úřad Evropské unie) v roce 2008 činil 17 %.

V Unii (podle zde platných pravidel je charakterizována v současnosti nejčastěji i ČR) je chudobou ohrožena necelá pětina obyvatel. Znamená to, že jejich příjem se po zaplacení povinných výdajů pohybuje pod hranicí chudoby¹⁹ v dané zemi. Riziko chudoby je relativní údaj, neboť hranice chudoby se liší země od země. Více než celková populace jsou pádem na okraj společnosti ohroženy děti do 17 let, a to především v neúplných rodinách a rodinách se třemi a více dětmi. V roce 2008 bylo v rámci EU27 ohroženo chudobou 20 % mladých lidí do 17 let, v České republice to bylo jen 13 %. Vyššímu riziku chudoby v rámci celkové populace čelí rovněž starší lidé. V roce 2008 se ohrožení chudobou u lidí nad 65 let týkalo v rámci EU27 19 % osob, v České republice 7 %, což byla jedna z nejnižších hodnot v rámci sedmadvacítky.

¹⁹ Metodika Eurostatu stanovuje hranici chudoby na úrovni 60 % mediánu národního ekvivalizovaného příjmu na spotřební jednotku, přičemž medián příjmu rozděluje celkovou populaci na dvě stejné části. Ekvivalizovaný příjem na spotřební jednotku se vypočítá tak, že vydělíme celkový příjem domácnosti její velikostí určenou použitím následujících vah: 1.0 pro první dospělou osobu, 0.5 pro ostatní členy domácnosti ve věku 14 let nebo více a 0.3 pro každého člena domácnosti mladšího 14 let. Celkový čistý příjem domácnosti je celkový čistý peněžní příjem obdržенý domácností a jejími členy, a to veškeré příjmy z pracovní činnosti, soukromý příjem z investic a majetku, plus veškeré sociální transfery obdržенé přímo včetně starobních důchodů, očištěné od všech daní a zaplaceného pojistného. Nepřímé sociální transfery, platby úroků z půjčky, transfery placené jiným domácnostem, věcné dávky a imputované nájemné vlastníkům jimi používaných bytů však nejsou vzaty v úvahu.

Mezi další chudobou ohrožené skupiny patří nezaměstnaní, osamělí rodiče, ženy, lidé s handicapem, přistěhovalci a příslušníci etnických minorit včetně Romů. Na podíl lidí žijících v chudobě má vliv sociální politika, především boj s nezaměstnaností a redistribuce příjmů obyvatel. Příčinou chudoby mnohdy bývá sociální vyloučení a je tedy třeba zlepšit hlavně vyhlídky sociálně vyloučených lidí na získání práce.

Při posuzování ekonomické síly obyvatelstva se bere v potaz i míra materiálního nedostatku, za který je považován stav, kdy je pro občana problém zajistit si alespoň tři z těchto devíti položek: barevná televize, pračka, telefon, osobní automobil, týdenní dovolená jednou do roka, dostatečně vytopené obydlí, možnost obden konzumovat maso či jeho vegetariánský ekvivalent, přičemž je do tohoto seznamu zahrnována i neexistence nedoplatků a schopnost vypořádat se s nečekanými výdaji.

Česká republika je, co se týče materiální nouze obyvatel, v lepším evropském průměru se 16 % (uniijní průměr činí 18 %). Jediná položka, která pro velkou část Čechů představuje problematický výdaj, je týdenní dovolená mimo domov, kterou si nemůže dovolit 39 % lidí (přičemž evropský průměr je 37 %).

To je jen několik statistických informací, které pomáhají nahlédnout současnou situaci v České Republice. A pokud se pak v této práci zabývám pojmem chudoba, je jasné, o jakou její podobu se jedná. Podle výše zmíněných ukazatelů vypadá sice situace v České republice vcelku pozitivně, ale i tak zde žije přibližně 900.000 lidí, kteří jsou chudí.²⁰

²⁰ Eurostat: V České republice je nejnižší riziko chudoby ze zemí EU. In *ČR v Evropské unii* [online]. Editováno 19. ledna 2010. [cit. 2011-01-20]. Dostupné na [www: <http://www.euractiv.cz/cr-v-evropske-unii/clanek/eurostat-v-ceske-republice-je-nejnizsi-riziko-chudoby-ze-zemi-eu-006980>](http://www.euractiv.cz/cr-v-evropske-unii/clanek/eurostat-v-ceske-republice-je-nejnizsi-riziko-chudoby-ze-zemi-eu-006980).

4. NEROVNOST, CHUDOBA, SOCIÁLNÍ VYLOUČENÍ

Bylo naznačeno, že problém chudoby souvisí s problémem sociální nerovnosti a stratifikace. V rámci sociologie se setkáváme se dvěma základními přístupy k sociální nerovnosti. Buď je nerovnost brána jako **nezbytný důsledek společenského života**, nebo je naopak považována nikoliv za logický obecný atribut společnosti, ale za **důsledek jejího určitého uspořádání**. Nerovnost jako taková může mít mnoho podob – nemusí spočívat jen v majetku, moci a společenském statusu. Hovoří se také o genderové nerovnosti (v současné době je aktuálním tématem feminizace chudoby²¹), nerovnosti založené na etnickém statusu a mnoha dalších, které se objevují již od nejstarších historických etap.²²

Oba fenomény – sociální nerovnost i chudoba jsou vzájemně spjatý, nicméně nejsou totožné. Chudobu lze chápat jako výraz extrémní nerovnosti, respektive jako distanci určité části populace nejen od bohatých, ale i od celého zbytku populace. Nepředstavuje však pouze extrémní třídní a statusovou nerovnost určité skupiny obyvatelstva, ale i nerovnost společností neakceptovatelnou. I když je třeba poznamenat, že to, co je považováno za hranici akceptovatelnosti, může být v různých společnostech rozdílné a i v rámci jedné společnosti se může v historickém čase měnit.²³

Tam kde se dříve hovořilo o chudobě, dnes se mluví spíše o sociální exkluzi. Je to snad jen nový název, nebo sociální vyloučení vystihuje lépe i podstatu změny chudoby? Graham Room konstatuje, že přesun od konceptu chudoby ke konceptu sociální exkluze je výsledkem snahy zachytit nové

²¹ Feminizace chudoby je proces, v němž ženy nabývají početní převahy mezi chudými. Procento chudých žen se v poměru k mužům zvyšuje, a to nejen v tzv. rozvojových zemích, ale i v průmyslově vyspělých zemích. Je to způsobováno zpravidla jejich horší pozicí na trhu práce (možnostmi uplatnění se na něm) a různými nepříznivými životními událostmi (úmrtním partnera, jeho odchodem, rozvodem, dlouhodobou nemocí ženy či jiného člena rodiny, o kterého pečují, apod.). V důsledku tohoto procesu se chudoba dotýká významnou měrou i dětí, o které ženy pečují a které vychovávají.

Malý slovník výrazů [online]. 1998. Nadace Gender Studies. Studio LionNet. [cit. 2011-02-02]. Dostupné na www: <<http://www.feminismus.cz/ebooks/platforma/15.html>>.

²² MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 14 - 15.

²³ Tamtéž s. 39 - 40.

rysy rostoucí chudoby 80. let 20. století: (a) její přetrvávání v čase a (b) prostorovou koncentrací (c) doprovázenou marginalizací, patologickým jednáním a vzdorováním normám hlavního proudu společnosti, ale současně i (d) závislostí na sociálním státu a (e) rozpadem tradičních sociálních institucí, jako je například rodina. Není to přitom jen záměna pojmů, ale i záměna předmětu zájmu. Tím již není ani tak problém distribuce bohatství jako spíše problém následného oslabení pout, která spojují společnost.²⁴

Sociální vyloučení (exluze) je tedy chápána jako „proces, kterým jsou jednotlivci i celé skupiny osob zbavováni přístupu ke zdrojům nezbytným pro zapojení se do sociálních, ekonomických a politických aktivit společnosti jako celku. Proces sociálního vyloučení je primárně důsledkem **chudoby** a **nízkých příjmů**, přispívají k němu však také další faktory, jako je **diskriminace**, **nízké vzdělání** či **špatné životní podmínky**. Sociálně vyloučení jsou odříznuti od institucí a služeb, sociálních sítí a vzdělávacích příležitostí. Projevem sociálního vyloučení je tedy například **dlouhodobá nezaměstnanost**, **závislost na sociálních dávkách**, **život v prostorově vyloučených částech obcí**, **nízká kvalifikace**, **špatný zdravotní stav**, **rozpad rodin** či **ztráta sebeúcty**. Jako **adaptace na podmínky** sociálního vyloučení se často vytváří specifické hodnoty a normy, mezi něž patří například **důraz na přítomnost**, **neschopnost plánovat do budoucna**, **pocity beznaděje a bezmocnosti** či **přesvědčení, že člověk nemůže ovlivnit vlastní sociální situaci**.“²⁵

Klíčové je taktéž si uvědomit, že sociální vyloučení nesouvisí jen s etnicitou. A tak, bude-li tato problematika vztahována k našemu státu, je třeba si uvědomit, že ne všichni Romové v ČR žijí v prostředí sociálního vyloučení

²⁴ ROOM, G. „Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalisation.“ *International Journal of Social Welfare*. 1999. roč. 8, č. 3, s. 166-174. In MAREŠ, P. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* [online]. 2000, roč. 36, č. 3, s. 285–297 [cit. 2011-02-05]. Dostupné na [www: <http://sreview.soc.cas.cz/uploads/028583b8ba8110c76a6ae9d260c5c0374e096283_376_285MARES.pdf>](http://sreview.soc.cas.cz/uploads/028583b8ba8110c76a6ae9d260c5c0374e096283_376_285MARES.pdf). ISSN 0038-0288.

²⁵ *Slovníček pojmů* [online]. [cit. 2011-01-24]. Dostupné na [www: <www.epolis.cz>](http://www.epolis.cz).

a naopak i fakt, že ne každý, kdo v podmínkách sociálního vyloučení žije, je Rom.²⁶

K sociálnímu vyloučení paradoxně mnohdy přispívá i sociální politika svou tendencí koncentrovat chudé (sociální bydlení, rekvalifikační kursy pro nezaměstnané apod.) do jednoho prostoru a vytvářet tak homogenní prostředí, v němž absentují lidé schopní být příkladem životních strategií čelících vyloučení. I komunální politika ve snaze řešit některé problémy, volí často mechanismy exkluze, aniž si uvědomuje, že tím generuje nové a možná i závažnější problémy. To je i případ soustředování neplatičů nájemného do tzv. holobytů, které volí české obce v naději, že se vypořádají s finančním únikem. Vytváří tím ovšem homogenní prostředí vyloučených s mnoha nezamýšlenými sociálními důsledky (efekt ghetta). Hranice ghett – k jejichž existenci často dala přímý impuls – ne vždy vymezuje majoritní společnost, v mnoha případech je vymezují právě vyloučení. Bauman konstatuje, že obyvatelé ghett používají svérázné zátarasy jako pečeť vlastnictví svého území – rituály, osobité oblečení, rozbíjení láhví a okenních tabulek, porušování předpisů, fyzické napadání cizinců, dožadování se práv a spravedlnosti apod.²⁷

Za **sociálně vyloučenou lokalitu** je pak považována „geograficky vymezitelná oblast, kde dochází ke koncentraci osob ohrožených sociálním vyloučením“.²⁸

Chudoba tedy se sociální exkluzí nepochybně úzce souvisí jakožto vyloučení ze standardu života a životních šancí, konzumních aspirací, ze zdravotní péče a vzdělání. Ničí lidské schopnosti a životní šance a je doprovázena demoralizací, beznadějí, apatií a zoufalstvím. Nelze

²⁶ *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působící v této oblasti* [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2006. s. 10. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na [www: <www.gac.cz>](http://www.gac.cz).

²⁷ MAREŠ, P. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* [online]. 2000, roč. 36, č. 3, s. 285–297 [cit. 2011-02-05]. Dostupné na [www: <http://sreview.soc.cas.cz/uploads/028583b8ba8110c76a6ae9d260c5c0374e096283_376_285MARES.pdf>](http://sreview.soc.cas.cz/uploads/028583b8ba8110c76a6ae9d260c5c0374e096283_376_285MARES.pdf). ISSN 0038-0288.

²⁸ JÁRA, M. (ed.). *Sociální diskriminace pod lupou. Metodika identifikace diskriminačního jednání a doprovodných negativních jevů v bydlení a zaměstnávání*. Praha: Otevřená společnost, o.p.s., 2006. ISBN 80-903331-7-6. s. 39.

zapomínat ani na to, že dnes „znamená chudoba omezení či absenci spotřebitelské volby“²⁹, která je v konzumní společnosti považována za jednu z forem svobody. Přesto by bylo omylem považovat koncept sociální exkluze jen za synonymum chudoby. Ne všichni chudí musí být vyloučenými, ale ani všichni vyloučení nemusí být chudými. Podle Walkera³⁰ jsou chudoba a sociální exkluze pro různé lidi různými věcmi. Chudoba také pravděpodobně není ani nutnou, ani postačující podmínkou sociální exkluze. Známa je například dobrovolná chudoba, přítomná ve většině historických společností. Určité typy chudoby uvádějí člověka do vyššího rizika vyloučení, ztráta statusu a autonomie však nemusí fatálně vyústit v sociální okluzi. Leisering a Walker³¹ konstatují, že i když chudým rodinám hrozí riziko sociálního vyloučení, udržuje si většina z nich jistý vliv nad okolnostmi. Přejít od chudoby k vyloučení je snazší tam, kde je chudoba koncentrována a kde roztržka mezi životními zkušenostmi chudých a ostatních obyvatel nabývá extrémních rozměrů.

Explicite se vztahem mezi konceptem sociální exkluze a chudoby zabýval například Room³². Upozorňuje přitom na pět změn v diskursu debaty o chudobě, které ji posouvají ke konceptu sociální exkluze. Jedná se o:

- Přenos akcentu od finančního handicapu na jeho multidimenzionální povahu (identifikace různých nevýhod plynoucích z chudoby a jejich vzájemných vztahů).
- Přejít od statické k dynamické analýze procesů, jimiž se lidé stávají chudými či jsou v chudobě udržováni. Výsledkem sociální exkluze je deprivace, zatímco chudoba je výsledkem procesu zbídačování.

²⁹ BAUMAN, Z. *Myslet sociologicky*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1996. ISBN 80-85850-14-1. s. 198.

³⁰ WALKER, R. „The Dynamics of Poverty and Social Exclusion“. In *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: The Policy Press University Bristol, 1997. s. 102-128. In MAREŠ, P. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis*.

³¹ LEISERING, L.; WALKER, R. „Making the Future: From Dynamics to Policy Agendas.“ *The Dynamics of Modern Society*. Bristol: The Policy Press University of Bristol, 1998. In MAREŠ, P. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis*.

³² ROOM, G. „Social exclusion, solidarity and the challenge of globalisation“. *International Journal of Social Welfare*. 1999, roč. 8, č. 3, s. 166-174. In MAREŠ, P. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis*.

- Rozšíření úzkého soustředění se na zdroje jedince či domácnosti také na zdroje lokálních komunit (deprivace je dána nejen nedostatkem zdrojů přímo v domácnosti, ale i v komunitě – nedostatek a špatná kvalita škol, nedostupnost lékařské péče, nedostatečná veřejná doprava atd.).
- Posun od distribuční k relační dimenzi stratifikace a znevýhodnění chudých (od soustředění se na chudobu jako problém distribuce neboli nedostatku zdrojů chudých k otázkám jejich neadekvátní sociální participace, nedostatečné integrace a bezmocnosti).
- Soustředění se na hluboké předěly mezi chudými a ostatními namísto pojetí kontinuálního charakteru nerovností (rozlišení mezi těmi, kdo jsou chudými a těmi, kdo jimi nejsou, je rozhodnutím založeným na určitých hodnotách – koncept sociální exkluze je proto oprávněn tam, kde roztržka mezi chudými a zbytkem společnosti nabývá povahy „katastrofické diskontinuity“).

Výhodou konceptu sociální exkluze oproti konceptu chudoby (mnohdy chápané jednodimenzionálně jako chudoby příjmové) je tedy především jeho komplexnost a dynamický charakter, stejně jako zahrnutí nejen chudoby, ale i jevů chudobou vyvolaných. Hovoří-li se o multidimenzionalitě sociální exkluze, je možné vztáhnout ji současně na příčiny, zkušenost i konsekvence chudoby. Navíc je koncept sociální exkluze lépe než koncept chudoby zasazen v kontextu širších pojetí společnosti a jejich profilových procesů, jako jsou integrace, participace a solidarita.

Chudoba charakteristická pro sociálně vyloučené vyplývá z několika hlavních problematických bodů - ztížený přístup ke kvalitnímu bydlení, ke vzdělání a na trh práce (dále pak také problematika bezpečnosti a zadlužování). To vše jsou problémy, se kterými se vyloučení lidé musejí potýkat a zároveň i ty, jež mohou následně zapříčinit chudobu. Vyrovnání se s nimi může pomoci dostat se lidem z tíživé situace a začít tak žít „nový život“, již bez nálepky chudoby.

Tato práce je pak zaměřena převážně na problematiku dětí z těchto postižených – vyloučených lokalit, v širším slova smyslu, dětí z chudých rodin. Právě oni jsou totiž nejvíce ohroženou skupinou, u které by se mělo zakročit ze všech nejdříve, a pokusit se tak dopady chudoby, jak jen to bude možné, eliminovat.

Chudoba jako taková je velice široké téma, které lze objektivně zkoumat jen obtížně. Přispívá k tomu zejména problém subjektivní chudoby – nejen, že mnozí „chudí“ si chudobu nepřipouštějí, ale na druhou stranu druzí i přes svou „relativně dobrou situaci“ se za chudé považují. I proto jsou pro mě v této práci vzorkem rodiny z vyloučených lokalit, přesněji převážně děti, přičemž ale analýzu situace dětí nezle oddělit od analýzy situace rodiny, jelikož právě u této společenské kategorie jsou chudoba a s ní spojené projevy jednoznačně prokazatelné. Při psaní této práce mi navíc i jako jedny ze stěžejních materiálů posloužily výzkumy právě z vyloučených lokalit, které se přesně dotýkají témat a faktů, odpovídajícím záměru mé práce. Pokud tedy budu psát o „chudých“ jsou jimi dále myšleni právě sociálně vyloučení.

4.1. Ohrožené skupiny

Existují skupiny obyvatel, jak bylo již v textu poznamenáno, které se stávají častějšími oběťmi sociálního vyloučení. Patří mezi ně nedostatečně vzdělané osoby, lidé dlouhodobě nebo opakovaně nezaměstnaní, lidé s mentálním či fyzickým handicapem, osoby trpící nějakým druhem závislosti, imigranti, příslušníci různých menšin nebo konečně lidé, kteří se ocitli v těžké životní situaci, ze které si nedokážou sami pomoci.³³

4.2. Nejvíce ohrožená skupina – děti

Děti jsou považovány za zvláštní skupinu chudých. Tradičně se předpokládá, že o děti by měli pečovat rodiče, a proto je chudoba dětí

³³ *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působící v této oblasti* [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2006. s. 9. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na [www: <www.gac.cz>](http://www.gac.cz).

odvozena od chudoby jejich rodičů. Chudoba dětí je spojována se statusem rodiny, s její velikostí a s postavením dětí uvnitř této rodiny.³⁴ Pokud se tedy budeme dále zabývat dopadem chudoby na děti, je třeba začít logicky od vymezení rodiny.

Ivo Možný, přední český sociolog, zabývající se převážně rodinou, ji definuje jako „nejvýznamnější nomickou instituci“, která je „místem, kde naše konstrukce sociální reality nabývá svých základních obrysů: v rodině se neustále definuje a redefinuje sociální svět, formují hodnoty a ustavují cíle jednání“.³⁵

V knize *Sociologie výchovy a školy* se čtenář setkává zase s jiným vymezením. „Rodina je primární skupinou, v níž se od narození formuje osobnost dítěte a v níž prožívá zároveň i všechny další fáze svého života“.³⁶

Ve *Velkém sociologickém slovníku* je pak rodina konečně definována jako „nejdůležitější společenská skupina a instituce, která je základním článkem sociální struktury i základní ekonomickou jednotkou. Jejími hlavními funkcemi jsou reprodukce trvání lidského biologického druhu a výchova, respektive socializace, potomstva, ale i přenos kulturních vzorů a zachování kontinuity kulturního vývoje“.

Ať už je rodina definována jakkoliv, hraje v životě každého jedince důležitou roli. Jejím hlavním úkolem je plnění několika základních funkcí (i když jejich skutečné naplňování není ani zdaleka pravidlem). Právě chudoba a sociální vyloučení se řadí mezi jedny z nejčastějších faktorů, které nedovolují uskutečňovat všechny funkce rodiny. K tomu aby se daly dopady chudoby na rodinu lépe ukázat a pochopit, je dobré si nejprve vymežit rodinu jako „ideální“ konstituční jednotku.

Pro jedince by měla být rodina jakožto primární skupina především emocionálním zázemím, pilířem bezpečí a jistoty, stimulace, podnětů

³⁴ MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. s. 53.

³⁵ MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006. ISBN 80-86429-58-X. s. 277.

³⁶ HAVLÍK, R.; KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál, 2002. ISBN 978-80-7367-327-7. s. 62.

a uznání, místem elementárních zkušeností a základnou pro vstup do společnosti.³⁷

Rodina by měla plnit jisté základní funkce:

1. biologická a reprodukční funkce (včetně funkce ochranné),
2. emocionální funkce a tvorba domova,
3. ekonomická funkce,
4. socializační a výchovná funkce.

Plnění těchto základních úkolů rodiny spolu úzce vzájemně souvisí. Jejich podíl se však v průběhu nejen historie, ale i samotného života jedince mění. Každá z funkcí může být označena za nejdůležitější, nebo naopak za nejvíce postradatelnou, rodina ale správně funguje pouze a jen při symbióze všech.

Pro tuto práci je stěžejní funkce ekonomická, jelikož právě její zabezpečení v plné míře je v chudobě téměř nemožné. Důsledkem jejího neuskutečňování je pak negativní dopad na ostatní funkce. V prvních letech je dítě zcela ekonomicky závislé na rodičích, ti jsou nejen jeho prvními průvodci v novém světě, ale rovněž také jeho živiteli a ošacovateli, jednoduše řečeno, finančně své děti zcela zajišťují. Co se ale stane tehdy, když hodnota zabezpečení těchto funkcí překračuje ekonomické možnosti rodiny? Nastává napětí a celkový negativní stav uvnitř rodiny, který se nejvíce projeví opět na dítěti samotném.

Ať už bohudík, anebo bohužel, rodina nemá na socializaci svých dětí monopol. Stupně k dospělosti jsou také stupni k autonomii od rodičovského vlivu, a vlivy odjinud vstoupí do dětského světa velmi záhy. Je tomu tak ve všech kulturách a společnostech, ve společnostech našeho kulturního okruhu jsou to dnes zejména masmédiá a vzdělávací instituce, jež spolupůsobí či konkurují rodině při socializaci dítěte.³⁸

³⁷ Tamtéž, s. 68.

³⁸ MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. ISBN 80-86429-05-9. s. 144.

S postupem času, se tedy do procesu socializace zapojují i další faktory, z nichž je zpočátku nejdůležitější škola. Ta je chápána jako předobraz společnosti dospělých.³⁹ Do školního prostředí se promítají téměř všechny diference, stratifikace a stereotypy existující ve společnosti. Takže po absolvování školní docházky dítě neodchází do života zcela nepoznamenáno, ba naopak, už v nejnižším věku jsou mu ukazovány rozdíly ve společnosti, tak jak si je později bude uvědomovat jako dospělé – se vším utlačováním i přednostmi pro vyvolené.

Právě škola, dnes velmi často první skutečný kolektiv pro dítě, je v této práci (ihned po rodině) centrálním prostorem pro identifikaci dopadů chudoby na dítě. Právě zde totiž stojí dítě poprvé samo za sebe, bez ochrany svých rodičů a je tak dobře pozorovatelné a rozpoznatelné, jakým způsobem bylo rodinou ovlivněno, co od rodičů převzalo, či naopak ne.

4.2.1. Projevy chování – typy dětí

Všeobecně se dají popsat tři typy dětí, resp. jejich charakterů, které jsou formovány v rámci rodiny.

Svéhlavé dítě, které se vyznačuje častými zápornými reakcemi na nové požadavky, silnými náladovými výkyvy a náhlými záchvaty zuřivosti, když ho někdo či něco zklame.

Obyčejné dítě, jež se chová vůči druhým přátelsky, přizpůsobuje se dobře nové situaci a projevuje vůli řídit se podle životních pravidel.

Plaché, ostýchavé dítě, jehož hlavní charakteristikou je jeho minimální a velmi pomalé nadšení pro cokoliv. Na nové situace reaguje záporně a přizpůsobuje se jen velmi pomalu. Je však méně umíněné než „dítě svéhlavé“. Dostane-li se do nějakých problémů, nebo když ho někdo

³⁹ HAVLÍK, R.; KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*. s. 52.

zklame, stáhne se zpět a reaguje spíše regresivně, než aby vybuchlo ve zlosti a vzpouzelo se.⁴⁰

Děti ze sociálně vyloučených rodin patří zejména do první kategorie. Mají pocit, že v jistých směrech strádají a tento stav se snaží zakrýt svým chováním, tedy upoutat na cokoliv jiného než je jejich společenský status. Snaží se být v centru dění, ať už to stojí cokoliv. I proto jsou nejčastějšími aktéry šikany. Právě totiž agresivita a následné delikventní chování jsou častými projevy svéhlavého dítěte.

Podle teorie Waltra Millera, formulované koncem padesátých let 20. století, není primární příčinou delikventního chování mládeže pocházející z chudých rodin nepřekročitelná bariéra, na niž mladí lidé narazí např. při hledání pracovních míst, ale subkultura nejnižší společenské třídy, v níž vyrůstají. Tato subkultura je vybaví takovou životní orientací, která je odlišná od orientace ostatních společenských tříd. S ní je delikventní chování (zvláště páchané ve skupinách) snadněji slučitelné než s orientací, kterou jsou vybavovány děti ostatních společenských vrstev. Není přímo totožná se subkulturou násilí, ale má k ní blízko.⁴¹

Hypotéza o existenci subkultur násilí spočívá v předpokladu, že ve společnosti existují jisté skupiny, v jejichž hodnotovém systému zaujímá násilí velmi významné místo. Má funkci hodnotového prvku spojeného s jinak obecně akceptovatelnými hodnotami. Tato teorie předpokládá, že násilníci často pocházejí z různých sociálně a demograficky definovaných vrstev společnosti. Proto se někteří odborníci pokoušejí fenomén zločinného násilí vysvětlit pomocí teorie subkultury (např. W. B. Miller). Předpokládají, že uvedené násilí je časté tam, kde je skupinou považováno za hodnotu a kde jeho uplatnění vede k situacím, jež v konečném důsledku zvyšují status jedince.⁴²

⁴⁰ MÜHLAN, C.; MÜHLAN, E. *Co chceš, mami?: Podněty pro výchovu dětí předškolního až předpubertálního věku*. Praha: Advent-Orion, 1996. ISBN 80-7172-156-5. s. 189.

⁴¹ MATOUŠEK, O.; KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. 2. vyd. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-771-X. s. 99.

⁴² ČERMÁK, I. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1999. ISBN 80-902614-1-8.

Subkultura násilí tedy vzniká v nestabilním prostředí, v němž chce zejména mládež ukázat svou sílu. Je zde vysoce hodnoceno agresivní vystupování, nošení zbraní, naopak neagresivním chováním skupina pohrdá.

Kam až tedy sahají kořeny agresivity u dětí? Samozřejmě že původcem je v největší míře opět rodina a způsob její výchovy. Každá rodina by měla uplatňovat jistý druh disciplíny, která je akceptovatelná oběma stranami. Pokud se děti nedovedou vyrovnat s normami zákona, svědčí to většinou o tom, že je rodiče ve vnitřní disciplíně dostatečně netrénovali. Dochází k tomu většinou tak, že jeden a týž čin je někdy vehementně trestán a jindy zas zcela přehlédnut a dítě si tak velice těžko vytváří představu o stálých normách. Stejně tak neustálé agresivní chování ze strany rodičů, u kterého se zdá, že sice dítě vede ke zdánlivě tvrdé disciplíně, má ve skutečnosti zcela opačný dopad, a to ten, že dítěti přijde agresivita tak běžná, že nemá následně zábrany ji použít i mimo domov.⁴³

Druhé nejčastější zařazení dětí z chudých rodin je do kategorie „plaché, ostýchavé dítě“ (viz výše). Jsou to děti, které jsou naopak často obětí šikany, násilí a nadávek, a to jen proto, že jsou chudé (pochází ze sociálně vyloučených rodin), nemají vše jako ostatní děti, jsou prostě „jiné“.

Co se týče poslední skupiny, s pracovním názvem „obyčejné dítě“ lze o ní hovořit u sociálně vyloučených rodin pouze ve výjimečných případech. Jen tehdy, když je chudá rodina i přes svou tíživou situaci schopna své dítě plně zajistit, tj. zabezpečit ho po psychické i fyzické stránce.

⁴³ MATOUŠEK, O.; KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. s. 44.

5. PROJEVY CHUDOBY

5.1. *Situace v rodině*

Už je jasné, že existuje hned několik druhů chování dětí, které je možné za určitých situací očekávat, pokud si dítě pomyslně zařadíme do jisté z výše uvedených kategorií. Už bylo také objasněno, do které kategorie jsou řazeny děti z chudých rodin nejčastěji. Je tedy na čase vyjasnit si i situaci, v níž děti z chudých rodin vyrůstají, jaké vlivy vedou k zformování jejich budoucích charakterů a čím se tyto děti v kolektivu vyznačují. Než ale přistoupím přímo k popisu postavení dítěte v kolektivu, je dobré napřed objasnit situaci panující v samotné rodině.

5.1.1. *Velikost rodiny*

Kritérium velikosti rodiny se může zprvu zdát jako zavádějící, jelikož v mnoha případech platí, že čím větší rodina, tím lepší potenciální zabezpečení jejích členů. Ale již v tomto vymezení hraje důležitou roli slovo „potenciální“. Opak totiž může být snadno pravdou.

Každá, ať už bohatá či chudá rodina, má určitou představu svého rodinného života, s níž koresponduje většinou i počet potomků, které je rodina schopna zabezpečit – zejména pak finančně. Ne vždy jsou ale tyto vize zároveň i fungující realitou a v takovém případě je těžké přijmout skutečnost, že s každým dalším dítětem velmi často přichází pokles životní úrovně. Navíc je smutnou pravdou, že více dětí mají především chudší rodiny a to ne vždy proto, že by si je přáli, ale velmi často z důvodu nedostatečné prevence (neznalost, nedostupnost). Navíc může nastat i situace, v níž si rodina sice počet dětí naplánuje dle vlastních možností, ale následně se změní její životní situace tak, že se jí najednou děti zaopatřit nedaří. Ještě větší problém pak nastává, pokud je v rodině ať už dítě nebo některý z rodičů tělesně či duševně handicapovaný.

Právě velikost rodiny má jeden z největších dopadů na chování dítěte, přičemž významným vlivem není jen pouhý vysoký počet dětí, ale mnohdy hraje důležitou roli i vícegenerační soužití

5.1.1.1. Vliv velikosti rodiny na dítě

Děti z početných a sociálně slabších rodin bývají jiné než ty, které pocházejí z rodin méně početných. Mají většinou méně rozvinutou slovní zásobu a hůře čtou. Ve velkých rodinách bývá totiž méně intenzivní interakce, děti nemají tolik příležitostí k rozvoji komunikativních schopností a často nenacházejí dost podpory pro získání vyššího vzdělání. Děti mohou trpět stísněnými podmínkami a omezenými finančními prostředky, které se stávají zároveň i příčinou většiny konfliktů mezi rodiči, čímž může být ohrožena i autorita rodičů a celková kázeň v rodině. Děti z velkých rodin bývají často neklidné, neposlušné a destruktivní. Mají tendence šikanovat a více se perou než děti z malých rodin. To je důsledek zejména toho, že i doma musí bojovat o „své místo“, a tak ani v kolektivu neváhají použít obdobné, ne-li horší prostředky. Na druhé straně v malých rodinách mohou být rodiče vůči dětem příliš shovívaví. Jedináček je často vnímán jako vzácnost; mohl se narodit za složitých okolností po dlouhém období sterility nebo po několika potratech či úmrtích předchozích dětí. Bývá proto příliš ceněn a v důsledku toho i nepřiměřeně ochraňován.⁴⁴

V případě velkých rodin se rodiče nemohou velmi často věnovat dítěti tak, jak by si zasloužilo. Nejen, že velmi pracují, aby dokázali alespoň jistým způsobem zabezpečit rodinu, ale i když už jsou doma, nelze se logicky věnovat všem dětem najednou, a tak je automaticky většinou zanedbáváno jedno dítě pro druhé.

5.1.2. Mezigenerační rodina

Další komplikace, jak bylo již naznačeno, mohou nastat, žije-li rodina v jedné domácnosti s prarodiči. Rodina volí tuto možnost zejména

⁴⁴ TRAIN, A. *Specifické poruchy chování a pozornosti*. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-131-2. s. 72.

z ekonomických důvodů, kdy pro ně bydlení u rodičů představuje jistotu a eliminuje problémy, které by jinak pravděpodobně vznikaly s hledáním vlastního bydlení. Prarodiče ale mívají o děti až přehnaný zájem, jejich záměry jsou sice většinou šlechetné, ale důsledky jejich snažení mohou být až katastrofální. Prarodiče mohou nejčastěji dítě mást, jelikož mají tendenci rozhodovat za rodiče (nejčastěji zcela odlišně od jejich názorů) a dítě tak ztrácí představu o tom, kdo je v rodině opravdovou autoritou. Naopak i mnozí rodiče toho často využívají tím, že se vzdávají vlastní odpovědnosti.

5.1.3. *Postavení dítěte uvnitř rodiny*

V souvislosti s početnou rodinou je důležité také samotné postavení dítěte uvnitř rodiny. Prvorozené dítě bývá úspěšnější než jeho mladší sourozenci, a to jak ve studiu, tak v zaměstnání. Nejmladší dítě mívá častěji školní neúspěchy. U prvorozeného se zas může snadněji vyvinout emoční porucha. Je sice možné, že mu rodiče věnují více lásky a pozornosti než jeho sourozencům, více se však o něj obávají a kladou na něj větší nároky. Nejstarší dítě se také musí smířit s příchodem dalších dětí do rodiny. S narozením mladšího sourozence u něj často dochází k regresi v hygienických návycích. Jedná se o přechodný stav, který však může v různých formách přetrvávat, zvláště je-li dítě za své projevy trestáno. Mezi sourozenci často vzniká rivalita, zvláště když prvorozené dítě mělo s rodičem intenzivní a vřelý vztah. Pokud nebyla vazba tak silná, jsou sourozenci k sobě přátelštější.

Samozřejmě fakt, že se dítě narodí první nebo poslední, jako jedináček, do velké či mezigenerační rodiny, nejsou rozhodující faktory, které rozhodují o tom, zda bude dítě problémové, či nikoliv. Je jasné, že dítě se formuje zejména v závislosti na stabilitě jeho okolí a vlastní odolnosti, nicméně okolnosti panující v rodině patří mezi jedny z nejdůležitějších.⁴⁵

⁴⁵ TRAIN, A. *Specifické poruchy chování a pozornosti*. s. 73.

5.1.3.1. Autorita v rodině

Ať už je rodina velká či malá, je v ní třeba autority. A právě děti s problémovým chováním pocházejí často z rodin, ve kterých chybí jasná autorita a rozumná komunikace. Členové rodiny zaujímají k diskutovaným problémům negativní postoje a v závěru se nikdy na ničem nedohodnou. V normálně fungujících rodinách o něčem rozhodují otcové a o něčem zase matky, nebo jsou jistá rozhodnutí dělána společně. Vždy je však s ohledem na dítě třeba jednoznačného vystupování, tj. co člověk říká, měl i dělat.⁴⁶

5.1.3.2. Chybějící autorita

Velké komplikace nastávají i tehdy, pokud je rodina neúplná. Pro děti není vůbec snadné, vyrovnat se s nepřítomností jednoho z rodičů. Rodiny s jedním rodičem (kolem 90 % z nich jsou matky s dítětem nebo dětmi, kolem 10 % otcové s dítětem nebo dětmi) představují stále častější rodinný typ. Jedná se o rodiny vzniklé rozvodem, rozchodem, ovdověním, adoptí dítěte osamělou ženou/osamělým mužem nebo porodem dítěte mimo manželství.⁴⁷ Rodina, která postrádá jednoho z rodičů, je mnohem náchylnější k tomu, stát se chudou.

Častější model tvoří rodina bez mužské autority. Pro ženu, která má většinou horší postavení na trhu práce, je pak velmi obtížné pracovat, aby alespoň do jisté míry uživila svou rodinu a zároveň nezanedbávala výchovu. Mnoho mužů se domnívá, že výchova je jen záležitostí ženy, a tak by přeci i matka samoživitelka, měla tuto svou roli obstojně zvládat. Opak je ale pravdou a výchova by nikdy neměla být pouze jednostrannou záležitostí.

Co se týče absence otce v rodině, jeví se jako problém závažnější pro chlapce. Chlapci, kteří žijí hlavně pod vlivem žen, jsou v nebezpečí, že vyrostou do dvou extrémních typů: Jeden uznává převládající ženský svět a přijímá ho, protože nic jiného nepoznal. Přijímá více méně ženské chování

⁴⁶ TRAIN, A. *Specifické poruchy chování a pozornosti*.

⁴⁷ GOLDENBERG, H.; GOLDENBERG, I. *Counseling today's families*. Pacifik: Grove, Books/Cole Publishing Company, 1998. In SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, s. r. o., 2001. ISBN 80-7178-559-8.

a ženský způsob myšlení. Později se z něho může stát „zženštilý“ muž, citlivka. Druhý typ rebeluje proti tomuto vlivu, a tím se stává nápadným. Později přehnaně zdůrazňuje své mužství, stává se z něj výrazně mužský typ nebo někdy playboy.

U dívek je to jiné. Nejdůležitější roli hraje otec ve formování budoucích vztahů děvčat s muži – jak v pozitivním, tak v negativním smyslu. Pro dívku je autorita otce i s jeho názory velmi důležitá, jelikož otcův názor na dívku je pro ni dlouhou dobu směrodatný ve smyslu pohledu jiných mužů na její osobnost. Zkrátka z počátku si formuje dívka názor jiných mužů na sebe právě prostřednictvím otce. Co říká on, myslí si i druzí.⁴⁸

Pokud v rodině chybí matka, má to mnohdy na dítě ještě větší dopad. Vždy jde ale o to, jak se samotný rodič se svou situací vyrovná. Pokud totiž nepřetrvávají nějaké nepříznivé okolnosti, jako je např. dohadování bývalých manželů po rozvodu, nebo sabotování kontaktu dítěte s druhým rodičem, je dnes již známo, že i přes počáteční distres se většina dětí na přítomnost pouze jednoho rodiče během dvou až tří let adaptuje. Jelikož přes všechny negativní dopady, které život bez jednoho rodiče může na dítě mít, jsou psychologové přesvědčeni, že děti se celkově lépe vyvíjejí v dobře fungující rodině s jedním rodičem, než ve vysoce konfliktní rodině původní.⁴⁹

Chybějící autorita může mít u dětí často za následek i vzrůstající agresivitu. Při rozchodu rodičů totiž nastává situace, kdy najednou nikdo nevytváří ochranou clonu, když dítě začíná zneužívat svou moc ve vztahu k rodiči. Pracovní pojem „domácí tyran“ velmi trefně vystihuje, do jaké míry se až může chování dítěte vystupňovat. Do role tyrana se dostává zejména chlapec po odchodu otce z rodiny. V podstatě se snaží uchopit jeho bývalou moc. Má to jednodušší v tom, že rodiče po rozchodu zažívají pocity viny, strachují se, aby dítě netraumatizovali, a dokážou mu tak jen zřídka říct „ne“ a vykázat ho tím do patřičných mezí. Zejména při střídavé výchově rodiče často soupeří o dětskou přízeň, a tak snadno ustupují jeho

⁴⁸ MÜHLAN, C.; MÜHLAN, E. *Co chceš, mami?: Podněty pro výchovu dětí předškolního až předpubertálního věku*. Praha: Advent-Orion, 1996. ISBN 80-7172-156-5. s. 57-60.

⁴⁹ SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. s. 33.

požadavkům. Dítě tak postupně nad rodiči získává převahu, která lehce může přejít až k agresivitě. Jelikož je toto dominantní postavení pro dítě výhodné, snaží si ho vytvořit následně i v kolektivu, kde ale velmi rychle zjistí, že tam už to tak snadné není. I proto dítě přikračuje postupně k čím dál agresivnějším projevům, které ho ale zároveň logicky postupně čím dál více vylučují z kolektivu.⁵⁰

5.1.4. Kvalita bydlení

Zmíněné rodinné konstelace se objevují zákonitě i v bohaté populaci. Jediný rozdíl je v tom, že zajištěná rodina může v mnoha případech problémům buď předejít, nebo těm již vzniklým snadněji odolávat. Má možnost mnoha východisek závislých především na financích. Dítěti může poskytnout chuť, soukromého učitele, dostatek vzdělávacích materiálů, či v případě zmíněné mezigenerační rodiny – odstěhovat se do vlastního.

Chudší rodiny takové možnosti bohužel nemají. Navíc je vnitřní situace těchto rodin mnohdy umocněna i samotnou kvalitou bydlení. Bydlení zde souvisí velice úzce právě se sociálním vyloučením a s tématem vyloučených lokalit. Vyloučené lokality jsou místa, jež mají pověst nepříliš atraktivního bydlení, do něhož by se dobrovolně stěhoval jen málokdo. Lidé se tam dostanou většinou až poté, co přišli o svůj původní byt, nebo ho nejsou schopni dále finančně udržovat, a proto musí zvolit jinou možnost bydlení.⁵¹

V České republice je tomu tak, že za posledních patnáct let vyrostlo mnoho takovýchto vyloučených lokalit při českých městech a obcích. Nejvíce jich je v chudých regionech v severočeském a severomoravském pohraničí. V Česku však neexistuje kraj, kterému by se tento fenomén „nové chudoby“ vyhnul.

⁵⁰ ANTIER, E. *Agresivita dětí*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-808-2. s. 95.

⁵¹ *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působící v této oblasti* [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2006. s. 27. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na [www: <www.gac.cz>](http://www.gac.cz).

Na malém prostoru, v přelidněných bytech nejnižší kategorie, obvykle v katastrofálním technickém stavu, s podprůměrným vybavením (často bez sociálního zázemí) žijí rodiny a jednotlivci závislí na sociálních dávkách, vesměs dlouhodobě nezaměstnaní. Nejčastěji jde o místa a objekty, které ztratily své původní využití a leží v takové části města, která se nerozvíjí. Bývá zde špatná infrastruktura a dopravní obslužnost, chybí tu například obchody, často i základní škola, nejsou tu žádné pracovní příležitosti. Je odtud daleko k lékaři i na úřady.

Obvykle jde o místa, kam jsou vystěhováváni nájemníci, kteří měli problémy s placením nájemného nebo jiných souvisejících služeb (elektřiny, vody atd.), nebo kteří jsou za „problémové“ pouze považováni a nedokážou si zařídit lepší podmínky pro život.

Život v těchto lokalitách je frustrující. Zdejší obyvatelé si nejsou s to pomoci vlastními silami, často ani nevědí jak. Volí krátkodobé životní strategie, cílené jen na uspokojení základních potřeb. Nerozumějí společenskému prostředí a společenským normám. Žijí v pocitu ohrožení a strachu ze změn a nových věcí.

Děti, které v těchto lokalitách vyrůstají, automaticky přejímají uvedené modely jednání a celá situace se tak mezigeneračně dědí. Realita v České republice je taková, že většina zdejších dětí navštěvuje speciální školy. Na vyučování se připravují málo nebo vůbec, některé mají se školní docházkou trvalé problémy. Někteří rodiče nepovažují školní docházku za podstatnou, kvůli diskriminaci na trhu práce a dlouhodobé nezaměstnanosti jim chybí zkušenost, že vzděláním lze zvýšit šanci na získání zaměstnání. Lidé ze sociálně vyloučených lokalit postupně přijímají pozici nejhůře postavených lidí ve společnosti, byť většina z nich touží sociální dno opustit.⁵² Další vlivy, související nejen s nekvalitním bydlením, ale celkově s vyloučením z většinové společnosti, budou popsány podrobněji v následujících kapitolách.

⁵² Co jsou sociálně vyloučené lokality. In *Člověk v tísni* [online]. Praha, 2006. [cit. 2011-02-07]. Dostupný na [www: <http://www.clovekvtsni.cz/index2.php?id=216>](http://www.clovekvtsni.cz/index2.php?id=216).

5.1.5. Ohrožení nemocemi

S vyloučenými lokalitami i s jinými faktory souvisejícími s chudobou je často spojován také horší zdravotní stav. Vyloučené lokality jako by předurčovaly člověka v nich žijícího k sociálním chorobám (nemoci vzniklé nebo negativně ovlivňované působením sociálních podmínek), včetně drogové závislosti.

Dnes už nelze říct, že konkrétně chudoba způsobuje horší zdravotní stav, nicméně jisté souvislosti lze neustále vysledovat. Minulost chudoby a její současnou podobu v moderních společnostech totiž odděluje hluboká propast. Dnes už rozdílný zdravotní stav nejvyšších a nejnižších vrstev nespočívá jen v ekonomických důvodech. Situace u nás je už jen zřídka tak hrozná, že by chudí lidé trpěli hladem, nemohli si dovolit základní léky a i kvalita bydlení se značně zlepšila oproti minulosti. Lidé už ani nemusí pracovat nekonečně dlouho v nepříznivých podmínkách, aby získaly alespoň nejnižší mzdu. Došlo k rapidnímu zmírnění chudoby a není tedy zcela snadné stále hledat důvody ovlivňující zdravotní stav pouze v samotné chudobě.

Průměrná délka dožití a vyšší dětská úmrtnost jsou však jedny z mnoha sledovaných kategorií, u nichž je dokázáno, že pro lidi ze slabších sociálních poměrů jsou stále větší hrozbou. Co tedy za těmito ne zcela pozitivními statistikami opravdu stojí? Není to chudoba jako taková, ale způsob života s ní související. Frustrující život, náchylnost k depresím, nepravidelná a nepřilíživá (protože co nejlevnější) strava, kouření a další, právě to jsou vlivy, které vedou k horšímu zdravotnímu stavu a předčasným úmrtím. S dětskou úmrtností je to obdobné, oproti nejvyšším společenským vrstvám je u těch nižších až dvojnásobná. Ve vyspělých státech, kam se řadí i Česká republika, naštěstí děti převážně neumírají na infekce, malárii či podvýživu jak je tomu v rozvojových zemích, v důsledku absolutní chudoby. Nicméně děti do jednoho roku života jsou i tak jednou z nejohroženějších skupin. Nejčastější jsou perinatální příčiny (nedonošenci apod.), vrozené vady a deformace (nejčastěji vady oběhové

soustavy) a respirační příčiny. Jen minimální procento dětí pak umírá v důsledku vnějších příčin, jako je např. poranění, otrava apod., i když i ty se vyskytují.⁵³

Pokud se zde pojednává o zdravotním stavu, nelze zapomenout na chudobu jako význačný stresor. Jedním z hlavních principů řízení stresu je vlastní přesvědčení člověka, že svou situaci má pod kontrolou. Chudí lidé ale nemají svůj život téměř nikdy ve vlastních rukou a nemohou tak moc ovlivnit způsob, jakým s nimi společnost a její instituce zacházejí. To není ale vše. Jak již bylo výše popsáno, vyloučené lokality nepůsobí na své obyvatele zrovna přívětivým dojmem, nacházejí se převážně v zapadlých okrajových částech měst, kde jsou problémy s infrastrukturou, nejsou zde mnohdy žádné obchody, o přírodních udržovaných plochách, hřištích nebo parcích, vhodných k relaxaci či cvičení, ani nemluvě. A právě už jen toto samotné prostředí vede k horšímu psychickému i fyzickému stavu jedince, který pak snadněji podléhá stresu.⁵⁴ Stres pak slouží jako pomyslný „spouštěč“ dalších zdravotních problémů a může vést postupně až ke zhroucení, či sebevraždě.

Negativní prostředí navíc často umocňuje samotná rodinná situace, přičemž dětská psychika dokáže rodinnému tlaku a zároveň i vnějším okolnostem jen zřídka kdy odolat. Děti tak častěji postihují nejen psychické poruchy, ale jsou ohroženy i prostředím, které spolu s jejich rodinami obývají, a z nichž je znatelný značný materiální nedostatek. S tím jsou spojeny problémy jako hlad, nemoci ze špatného, nebo nepravidelného stravování, podchlazení apod., které zdravotnímu stavu dítěte značně škodí a mohou mít dopady i do budoucna.

Dnes už tedy zdraví dotyčného nesouvisí až tak s problémem zajištění zdravotní péče, jak tomu bylo např. v 19. století, (ačkoliv zejména v sociálně vyloučených lokalitách je stále aktuální problém nedostatečné hygieny, nedostupnosti lékaře v těchto lokalitách atd.), ale jedná se celkově o životní

⁵³ *Nejčastější příčiny morbidity a mortality u dětí* [online]. [cit. 2011–02-17]. Dostupný na [www: <http://www.wikiskripta.eu>](http://www.wikiskripta.eu).

⁵⁴ JOSHI, V. *Stres a zdraví*. Praha: Portál, 2007. ISBN 98-80-7367-211-9. s. 150.

styl. Nejspíš i proto není nejčastější příčinou úmrtí mezi sociálně slabšími nějaká konkrétní choroba, ale sebevražda. K té může člověka dovést široké spektrum důvodů, které sice většinou mají vnitřní souvislost s chudobou, ale není to chudoba sama o sobě, co zabíjí, je to způsob života.⁵⁵

Podložit tato slova lze i tím, že sociální prostředí je považováno za jeden z nejdůležitějších faktorů vedoucích k sebevraždě. Významnými rizikovými faktory jsou dysfunkční rodina, nízký sociální status rodiny či ztráta zaměstnání některého z rodičů. Zejména pak pro dítě i špatná adaptace ve škole, blízkost asociálních part (včetně dostupnosti drog), zejména v souvislosti s nefungující rodinou a s nedostatkem péče o dítě.⁵⁶ Právě se všemi těmito problémy mají možnost se děti z vyloučených lokalit setkat mnohem častěji a řadí se tak díky nim mezi nejohroženější skupiny, které jako únikovou cestu volí sebevraždu. Netýká se to samozřejmě ale jen dětí, právě i dospělí žijící ve vyloučených lokalitách jsou považováni za jednu z nejohroženějších skupin. Často jsou to lidé nezaměstnaní, a právě ti patří mezi nejčastější oběti sebevražd. Např. za rok 1995 to v České republice bylo až 604 lidí z registrovaného počtu 1008 sebevražd.⁵⁷

5.2. Chudoba a dítě v kolektivu

Vše, co v rodině dítě získá, se snaží následně uplatnit i dál, a právě v tu chvíli se začínají ukazovat velké, již dávno existující rozdíly. Výše bylo popsáno, s čím se nejčastěji dítě musí vyrovnávat v rámci rodiny. Zcela nová situace pro něj ale nastává teprve až v novém kolektivu. Dítě se v pestré skupině ne vždy sobě rovných dostává do neznámých situací, ze kterých plynou většinou jen samé problémy. Dokud ho totiž chránila ochranná křídla jeho rodičů, nemuselo se mu sice žít zrovna ideálně, ale nic jiného mnohdy takové dítě neznalo, a tak se mu jeho stav jevil jako „normální“. S příchodem do nové skupiny se ale náhle projeví jeho špatná

⁵⁵ DALRYMPLE, T. *ŽIVOT NA DNĚ. Světový názor, který vytváří spodinu společnosti*. s. 146.

⁵⁶ KOUTEK, J.; KOCOURKOVÁ, J. *Sebevražedné chování*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-732-9. s. 108.

⁵⁷ FRANKEL, B.; KRANZOVÁ, R. *O sebevraždách*. Praha: NLN, s. r. o., 1998. ISBN 80-7106-234-0. s. 16.

orientace a neznalost v mnoha věcech, které jsou pro ostatní již dobře známé, ale pro něj zcela nové. To se jeví jako velký nedostatek dítěte nejen z pohledu autority, ale hlavně z hlediska hodnocení spolužáků, což dítě dostává do nepříznivého postavení, mnohdy ještě před tím, než má možnost se samo projevit.

Jiné děti, jiné poměry a vystává ihned mnoho komplikací. Kdo jsem? Jsem něco méně než ostatní? Vnímají mě druzí jako jiného? To jsou otázky, které přijdou dítěti velmi rychle na mysl, a jde jen o to, jak se s nimi vyrovná.

5.2.1. Pohled na vzdělanost

Na straně rodin existují mnohé rozdíly, plynoucí nejen z jejich ekonomických možností, ale také z postojů jednotlivých rodin ke vzdělání, práci či k dětství všeobecně. U nedostatku financí nejde jen o přímé výdaje na školní pomůcky, či učebnice, ale celkově o hmotné zajištění rodiny. Investice do vzdělání se pak mnohdy nejeví až tak perspektivně, jak by ve skutečnosti měla.

Někdy je problém opravdu v materiálním zabezpečení, jindy ale i v samotném názoru na věc. Mnozí rodiče pocházejí z rodin, kde vzdělání nebylo považováno za důležité, mnohdy nemají ani základní vzdělání a tudíž ho nepovažují za klíčové ani v etapě dospívání a osamotňování vlastního dítěte, nehledě na jeho budoucí využití na pracovním trhu. I proto je těžké některé rodiče za jejich přístup odsuzovat. Často je jejich stanovisko totiž to jediné, co znají, co si odnesli ze své rodiny, a proto si za ním pevně stojí.⁵⁸

Podle výzkumů bylo zjištěno, že většina dospělých Romů v sociálně vyloučených lokalitách má ukončené maximálně základní vzdělání, je dlouhodobě nezaměstnaná a závislá na systému dávek státní sociální podpory.⁵⁹ Přičemž právě úspěšné absolvování základní školy je výchozím

⁵⁸ HAVLÍK, R.; KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*.

⁵⁹ *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působící v této oblasti* [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2006. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na www: <www.gac.cz>.

předpokladem pro následné další vzdělávání a získávání kvalifikace, která je v současném světě nezbytná při uplatnění se na trhu práce. Nezaměstnanost v České republice všeobecně stoupá a nová místa požadují stále vyšší kvalifikaci, takže lidem, kteří mají v lepším případě dokončenou alespoň základní školu, pracovní trh moc možností nenabízí. Navíc často nemají tito lidé finance na dopravu, a tak je obtížné se i fyzicky k práci dostat. Konečně obyvatelé vyloučených lokalit, s převahou Romové, zažívají neúspěch v žádosti o práci velmi často, což vede až k tzv. faktické nezaměstnatelnosti. Opakující se neúspěch na trhu práce navíc přispívá značně k nárůstu nechuti snažit se o práci dále. Zaměstnavatelé totiž v sociálně vyloučených už od začátku vidí jen nespolehlivou pracovní sílu a spíše se ihned zamýšlejí nad problémy, které by mohly nastat, nežli nad tím, zda dotyčného vůbec zaměstnat.

Tato situace rodičů a jejich pohled na věc pak logicky ovlivňuje vnímání vzdělání u dětí. Podle výzkumu bylo dokázáno, že sociálně-ekonomická situace chudých rodin pravděpodobně nejvýrazněji ovlivňuje vzdělanostní a profesní aspirace dětí z těchto rodin, a tím i případnou vzestupnou mezigenerační mobilitu. Mizivé vzdělání u rodičů a jejich častý nezájem o výsledky dítěte ve škole způsobují též u dětí nezájem o studium. Děti se nesnaží a nemají ani ambice, které by snad překračovaly zažité standardy v jejich komunitách. Co se týče budoucích povolání, jsou spíše skeptičtější k vlastní možnosti postupu a o svém zaměstnání uvažují zejména v rámci vlastních zkušeností.⁶⁰

Oblasti vzdělání a sociální situace provazuje hned několik výzkumů, jejichž jediný problém pro naše použití je ten, že mapují zahraniční situaci a tudíž je nelze se stoprocentní platností aplikovat i na českou společnost. Přesto ale přinášejí podstatné výsledky. Jeden z mnoha výzkumů provedl i přední britský kulturní teoretik Paul Willis (1977). Svou pozornost zaměřil hlavně na samotné vnímání vzdělání od dětí a jeho potřebu pro budoucnost. Jeho

⁶⁰ VZDĚLANOSTNÍ DRÁHY A VZDĚLANOSTNÍ ŠANCE ROMSKÝCH ŽÁKYŇ A ŽÁKŮ ZÁKLADNÍCH ŠKOL V OKOLÍ VYLOUČENÝCH ROMSKÝCH LOKALIT [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2009. s. 63. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na [www: <www.gac.cz>](http://www.gac.cz).

cílem bylo zkoumat zejména „proč děti z dělnických rodin končí v dělnických zaměstnáních“. Soudí se, že děti z nižších vrstev prostě sami pochopí, že nejsou natolik chytré, aby měli v budoucnu plnohodnotné, lépe placené zaměstnání, a proto tak snadno přijímají svůj osud. Ve skutečnosti tomu ale přesně tak není. Pro přiblížení této problematiky následuje stručné seznámení s danou studií, jejíž výsledky lze snadno aplikovat i na děti ze sociálně vyloučených lokalit.

Willis ukázal, že nástup do manuálních povolání neberou dělnické děti jako „prohru“, ale jako přirozenou cestu, po níž následují rodiče. Na této cestě jim stačí jen určitý rozsah a obsah vzdělání a „rozum ulice“, který není sice vhodný pro další vzdělávací dráhu, ale i přesto má svou vnitřní složitou strukturu. Byly srovnávány dvě vyhraněné skupiny žáků, a to „maníci“ (lads) a „poslušní hoši“ (ear – oles). „Maníci“ pokládali školu za cizí prostředí a nalézali potěšení spíše v šarvátkách s autoritami, kterými manifestovali odstup od pravidel a cílů (učení) školní instituce. „Hoši“ byli naopak s požadavky konformní.⁶¹

„Maníci“ věděli, že se jejich budoucí práce bude škole podobat, a i přesto se na ni těšili. Neslibovali si od ní žádnou seberealizaci, ale zároveň se těšili na svůj budoucí plat. Ke svým dělnickým profesím se pak nestavěli s odporem, či zahanbením, necítili se v nich jako méněcenní nebo neúspěšní, ba naopak. K práci přistupovali se stejným postojem pohrdavé nadřazenosti jako předtím ke škole. Práci navíc považovali za důležitou, jelikož jejím prostřednictvím získali status dospělých. Ve škole si velmi dobře osvojili, jak se uplatňuje autorita a k čemu směřuje a uměli toho následně i velmi dobře využít. O to příjemnější pro ně byly dělnické profese, které, jak Willis dokládá, jsou často spojeny s podobnými kulturními projevy, jaké si „maníci“ osvojili už ve škole.⁶²

Myslím, že s výsledky tohoto výzkumu se zejména pedagogové setkávají téměř denně a jde jen o to si uvědomit onen zjištěný fakt, že mnozí,

⁶¹ WILLIS, P. *Learning to Labour: How working class kids get working class jobs*, Farnborough: Saxon House, 1977. In HAVLÍK, R.; KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*.

⁶² GIDDENS, A. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4.

pocházející ze slabších sociálních vrstev se nepovažují sami za „hloupé“, jen si prostě volí dobrovolně jinou budoucnost, než děti z většinové společnosti. Jako dospělí si pak mohou tuto svou chybu uvědomit a vzpomenout si tak na studium jako na jejich promeškanou možnost získat lepší postavení ve společnosti. Zda toto své poučení předají svým dětem, záleží jen na jejich osobních aspiracích, které mohou vést k lepší budoucnosti jejich dětí.

Problém vzdělanostních aspirací je tedy zakořeněn v rodičích. Pokud rodiče sami nejsou vzdělaní, přičemž se ani nemusí radit mezi chudé, tak své malé vzdělanostní aspirace mohou přenést i na své děti, což může mít značný negativní dopad. Nezájem rodičů o školu, malý důraz na školní přípravu dítěte, nízké nároky rodičů, to vše vede k nežádoucímu postoji dětí ke škole. Touto problematikou se v rámci České republiky zabýval například Tomáš Katrňák ve svém výzkumu *Odsouzení k manuální práci*.⁶³ Pro zajímavost bych zde chtěla alespoň ve zkratce nastínit jeho část nazvanou *Volně plovoucí zátky - děti dělníků, jejich rodiče a škola*.

„Voda zátky nadnáší, jsou dost lehké, aby mohly plavat, ovšem příliš lehké, aby čelily proudu vody. Nepotopí se, kam ovšem doplavou, kde skončí, záleží pouze na nich a na vnějších okolnostech, v nichž se ocitnou. Nikdo jim neurčuje směr, ani cíl cesty. Zátky plavou, nikdo je ale nedoprovází, nikdo je nevytrhává ze spárů vodních vírů, nikdo jim v jejich případném bloudění nepomáhá, nikdo je zkrátka nevede.“⁶⁴

Stejně jako se zátkami ve vodě je tomu i s dětmi vyrůstajícími v dělnické rodině. Ve škole jsou ponechány samy sobě. Jak již bylo výše naznačeno, rodiče nejeví zájem o školu, nekladou důraz na školní přípravu dítěte, ale nezajímají se třeba ani o to, zda se dítěti ve škole líbí. Rodiče nejdou dítěti příkladem. Očekávají, že dítě vše zvládne samo, popř. s pomocí školní instituce, ale jejich vlastní iniciativa zcela chybí. Předpokládají pouze to, že

⁶³ KATRŇÁK, T. *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-29-6.

⁶⁴ KATRŇÁK, T. *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-29-6. s. 108.

jejich dítě bude průměrné, že se snad dostane i na učební obor a konečně si najde práci a bude si vydělávat, tedy stane se finančně nezávislé na zbytku rodiny.

5.2.2. Vzdělanostní nerovnosti

Kořeny vzdělanostních nerovností se dají rozčlenit do dvou hlavních oblastí. Příčiny je třeba hledat jak v rodinách a v jejich klimatu, tak ve škole jako instituci: do školního výkonu dětí se tak promítá, v jakém prostředí vyrostly/vyrůstají a jaká sada norem zde existovala/existuje (materiální zázemí, postavení role vzdělání na žebříčku hodnot, sociální a symbolický kapitál), i to, jak se k nim chová škola (či obecně školský systém) jako instituce, zda vhodně zvládá, podporuje a rozvíjí heterogenitu jejich postojů a potřeb (škola jakožto instituce může znevýhodnění, které si děti přinášejí z rodin, posilovat či naopak oslabovat).

Za hlavní mechanismy vzdělanostních nerovností na straně jednotlivce (resp. rodiny) jsou považovány následující faktory.

Méně rozvinutý kulturní kapitál, kdy se dítě (ve srovnání s ostatními) v rodině méně často setkává s potřebnou kulturní kompetencí, kterou škola u dětí předpokládá a vyžaduje v oblastech obecného kulturního rozhledu, znalostí, schopnosti hodnocení a rozlišení hodnot i nástrojů: od pojmového vybavení až po existenci domácí knihovny, kulturních zážitků a podobně.

Méně jazykově stimulující prostředí. Málo stimulující jazykové prostředí souvisí s kulturním kapitálem rodiny. Projevuje se rozsahem používaného slovníku, pestrostí jazyka či užíváním abstraktních pojmů. V sociálně vyloučených romských rodinách se k tomu přidává existence romsko-českého etnolektu (směsi češtiny a romštiny), který zřejmě podvazuje jazykovou výbavu romských dětí jak při vstupu do školy, tak při zvládnutí látky a vlastním projevu ve škole, v které je jazyk a jeho verbální i písemné zvládnutí hlavním prostředkem k učení.

Nížší podpora rodiny. Sociálně vyloučené rodiny ve větší míře nepřikládají vzdělání tak velký význam, nepodporují tolik děti při jejich domácí přípravě,

neidentifikují kritická místa a problémy ve školní docházce a v neposlední řadě zřejmě nerealizují a neprobouzí v dětech mobilitní aspirace k dosažení vyššího vzdělanostního a společenského postavení, než mají samotní rodiče.

Neexistence pozitivních pracovně-profesních vzorů. Děti žijící v prostředí sociálního vyloučení vyrůstají v prostředí velmi vysoké nezaměstnanosti, chybí jim jak profesní a mobilitní vzory, které by je motivovaly ke studiu a posilovaly jak jejich vzdělanostní aspirace, tak i vzorce způsobu života založeného na zaměstnání a mzdě spjaté s profesní kariérou a kvalifikací.

Nižší materiální vybavení rodiny a horší materiální podmínky ve vyloučených lokalitách. Dítě v mnoha případech nemá vlastní stůl, kde by se mohlo připravovat do školy, chybí peníze na nezbytné pomůcky (nebo není ochota je za ně utratit), či dopravu do školy. Jak ukázala *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti* (MPSV 2006) problémem lokalit je i udržení základního civilizačního standardu z hlediska dostupnosti energií, hygieny, nemluvě o soukromí a adekvátních podmínkách k učení v rodině.⁶⁵

Děti jsou v institučním a unifikujícím prostředí vystaveny více než v minulosti tlakům na dokonalou adaptaci, které přicházejí z mnoha stran a nejsou nikdy dokonale koordinovány. V prostředí vyžadujícím velkou míru konformity se každá malá dispoziční odchylka od normy – např. hyperaktivní chování nebo vrozená porucha učení typu dyslexie – může stát vážným problémem. Není-li učitel a vychovatel schopen přistupovat k takovému dítěti se zvláštními ohledy, dítě se dostane na okraj jeho zájmu či přímo do nemilosti, což má bezprostřední vliv na jeho sebehodnocení i

⁶⁵ VZDĚLANOSTNÍ DRÁHY A VZDĚLANOSTNÍ ŠANCE ROMSKÝCH ŽÁKYŇ A ŽÁKŮ ZÁKLADNÍCH ŠKOL V OKOLÍ VYLOUČENÝCH ROMSKÝCH LOKALIT [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2009. s. 8-9. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na [www: <www.gac.cz>](http://www.gac.cz).

na jeho postavení mezi spolužáky. Selhání ve škole je předzvěstí společenského selhání po konci školní docházky.⁶⁶

Výše zmíněná dyslexie se řadí spolu s jinými (dysgrafie, dysortografie, dyskalkulie, dyspraxie aj.) mezi tzv. speciální poruchy učení (SPU), jejichž výskyt je mnohem častější právě u dětí pocházejících ze sociálně slabších rodin. Příčin vedoucích ke vzniku SPU je hned několik, a kromě těch biologicky podmíněných, jako je dědičnost, nepříznivý nitroděložní vývoj dítěte či komplikace při porodu a v období těsně po porodu, hrají důležitou roli právě ty faktory, které jsou častější u dětí ze sociálně slabších poměrů. Mezi ně je řazen zejména nepříznivý vývoj dítěte v období jednoho roku způsobený nedostatečnou péčí rodičů (sem spadá například prodělání těžšího infekčního onemocnění, úrazů hlavy apod.) a dále pak nedostatek potřebných podnětů – např. málo podněcující rodinné prostředí pro zdárný a včasný vývoj řeči, nedostatečná pomoc při zvládnání dovedností čtení a psaní v raném období školní docházky atd.⁶⁷

Jak je z předchozích slov zřejmé, je dokázáno, že tyto poruchy jsou dány z velké části geneticky. Nicméně prostředí chudé na podněty zlepšení zajisté nepřináší. (I proto se rozlišuje např. mezi dyslexií získanou a vývojovou.) Dítě ze sociálně slabší rodiny, které trpí navíc některou ze SPU je mnohem náchylnější k tomu, aby se pak následně stalo snadněji obětí nejen autority, ale i ostatních dětí.

Všechny faktory, které v této kapitole zazněly, včetně SPU se podílejí na neúspěchu dítěte ve škole, který se projevuje nejen zhoršenou klasifikací, ale může se také projevovat větší mírou absencí, zejména kvůli strachu ze školy a snaze se ji vyhnout, ale i následným propadnutím a odchodem do speciálních škol. Navíc to vůbec nemusí být problém „hloupého dítěte“. Dítě se do této situace dostává zejména kvůli častým absencím, které zakládají jeho další neúspěch. Je ve stálém skluzu, musí dohánět probranou látku, nestíhá si ji dobře procvičit a osvojit a rodina mu

⁶⁶ MATOUŠEK, O.; KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. s. 38.

⁶⁷ *Specifické poruchy učení* [online]. [cit. 2011-02-24]. Dostupné na www.pppnj.adslink.cz/data/odborneclanky/SPU.html.

bohužel v takovém případě není schopna pomoci. Dítěti se tak následně zhoršují výsledky, propadá či dokonce musí odejít do speciální školy.

Absence provázejí dítě v průběhu celé školní docházky. Míra absencí významně souvisí s prospěchem ve všech ročnících školní docházky. Frustrace ze špatného prospěchu pak zpětně negativně může ovlivnit i míru absence. Vysokou míru absencí proto nelze vnímat jednosměrně jako příčinu zhoršených výsledků, ale také jako jejich projev. Počet zameškaných hodin však není v průběhu vzdělávací kariéry na ZŠ stejný. Množství zameškaných hodin stoupá a prospěch se zhoršuje v souvislosti s přibývajícými ročníky. Tento vztah platí u romských dětí i u majoritní populace. U romských dětí je však počet zameškaných hodin výrazně vyšší. Podle výzkumů je patrné, že absence romských dětí jsou oproti jejich ostatním vrstevníkům téměř trojnásobné. Byť problémy začínají již na prvním stupni, kumulují se na stupni druhém, na němž se také prohlubují rozdíly mezi chlapci a dívkami, dívky chybí více. Zatímco na prvním stupni lze množství absencí přičítat na vrub zvýšené nemocnosti, v případě druhého stupně již zřejmě jde o důležitý indikátor vztahu dětí ke škole, vysoká míra absence je způsobena snahou se škole vyhnout.⁶⁸

Více informací o důvodech k častějším absencím dětí z vyloučených lokalit je zařazeno do kapitoly *Materiální nedostatek*, kde je kladen důraz převážně na ty příčiny, které souvisejí s nedostatkem financí.

Výše zmíněné speciální školy jsou navíc v sociálně vyloučených rodinách přijímány mnohem lépe než ty klasické. Rodiče totiž mnohdy obdobnou či stejnou speciální školu též navštěvovali, takže v ní mají větší jistotu, jelikož ji znají. Dítě zde navíc nezažívá každodenní pocity neúspěchu, nejsou na ně kladeny tak vysoké požadavky jako v předchozí škole a stává se tak „relativně šťastnějším“. Dítě je mezi svými a často dokonce může z dosud pro něj známé pozice outsidera povýšit až na premianta. Problém je

⁶⁸ VZDĚLANOSTNÍ DRÁHY A VZDĚLANOSTNÍ ŠANCE ROMSKÝCH ŽÁKYŇ A ŽÁKŮ ZÁKLADNÍCH ŠKOL V OKOLÍ VYLOUČENÝCH ROMSKÝCH LOKALIT [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2009. s. 30. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na [www: <www.gac.cz>](http://www.gac.cz).

nicméně v tom, že dítě si, aniž by si to uvědomilo, vybralo stejnou cestu jako jeho rodiče – cestu, která vede k sociálnímu vyloučení. A výhledově tak jeho potenciální rodinu nečeká světlejší budoucnost, než jakou mělo ono samo.

Jedno souvisí s druhým, a tak ani tyto všechny faktory neparticipují jen na nerovnostních šancích ve vzdělání, ale většina z nich má všeobecně rozsáhlejší dopad. Z těch majících nejširší dopad na život dítěte je nutné podrobněji rozebrat určitě materiální nedostatek, který zůstává dodnes tím prvním, co se každému vybaví, když se řekne chudoba.

5.2.3. Materiální nedostatek

Dopady materiálního charakteru jsou většinou na první pohled viditelné a tedy nejjednodušeji identifikovatelné. Na základě jejich zjištění ale nelze vyvozovat unáhlené závěry, jelikož spousta rodin je i přes nedostatek peněz schopna dítěti vytvořit příhodné prostředí, které nejen stimuluje jeho psychosociální rozvoj, ale které mu následně dokáže zajistit i jistou pozici v kolektivu. Mnoho rodin se i přes nedostatek umí se svou situací velmi dobře vyrovnat, a žijí tak „plnohodnotný“ život. Není to ale pravidlem, a tak na druhou stranu existují i rodiče, jimž nezáleží na tom, do čeho se děti oblékají, zda mají všechny potřebné školní pomůcky apod.

Nedostatek financí se projevuje v již zmíněných vzdělanostních šancích, kdy děti strádají tím, že rodiče nemají peníze na knihy a učebnice, které nejen že podporují slovní zásobu, schopnost čtení či vyjadřování, ale často bez nich nelze ani výuku ve škole absolvovat. Rodiče stejně tak nemohou zajistit ani případné potřebné doučování či jiné alternativy, které by dítěti usnadnily řešit problémy vzniklé ve škole. Potíží je také už v samotném vzdělání rodičů. Ti nemají často ani základní vzdělání, a tak případně ani sami neumějí dítěti pomoci, ačkoliv by třeba i chtěli. To, že kniha ani pomoc rodičů nejsou pravidlem, ukazuje následující příběh.

Pracovala jsem v jedné neziskové organizaci, která má ve svém konceptu zahrnuto i doučování žáků z romských vyloučených lokalit. Co dítě navštěvující toto centrum, to životní příběh, který by stál za zaznamenání. V souvislosti s výše probíraným tématem jsem se zde rozhodla popsat jednu ze situací, která nebyla sice zdánlivě nijak komplikovaná, ale na níž jsem si, jakožto člověk vyrůstající v „normálních“ poměrech (bez dopadů problematiky vyloučených lokalit, či chudoby) uvědomila, jak pro jednoho zdánlivě běžné věci vůbec nejsou samozřejmostí pro druhého.

Žákyně první třídy přišla domů s poznámkou, že nedonesla domácí úkol. Rodiče nemarnili čas a ihned ji poslali do neziskového centra, kde zrovna probíhalo odpolední doučování, se záměrem vyřešit problém – dodělat úkol. Tato situace nebyla vůbec neobvyklá, přesto, když jsem tuto žákyni dostala na starosti právě já, musím přiznat značné udivení a nevíru v situaci, když mi žákyně vysvětlila, v čem byl hlavní zádrhel.

Za domácí úkol bylo nakreslit veverku. Je jasné, že nešlo o to, kdo vytvoří větší umělecké dílo, ale spíš o fakt, jak se s tímto zadáním kdo vypořádá. Ve většině rodin nejspíše pomohli s úkolem rodiče - veverku předkreslili, či dali dítěti jako předlohu alespoň nějaký obrázek. V našem případě ale rodiče ve všech směrech zklamali, navíc doma nebyla k dispozici ani žádná kniha, kde by byla možnost alespoň veverku najít. Tím ale problém nekončil, když jsem vzala do ruky knihu *Veverka zrzečka* a usadila se ke stolu, že žákyni pomohu, vyšlo najevo, že nemá vlastně ani papír a pastelky, což sice v danou chvíli problém nebyl, ale doma zřetelně veliký. V tu chvíli člověk přemýšlí, zda poznámka neměla být směřována spíš k rodičům a apelovat tak na ně, než kárat dítě za něco, za co vlastně nemohlo. Uvědomila jsem si tenkrát, že situace v rodině, na kterou je většina z nás zvyklá, není ani v dnešní době standardem, který má každý. A právě zde je vidět, že ačkoliv se Česká republika neřadí mezi státy, které by ohrožovala absolutní chudoba, může právě i ona relativní chudoba značným způsobem ovlivňovat životy mnoha lidí.

Nejen, že rodiče nemají často na školní pomůcky či knihy, stává se ale, že ani jídlo pro děti není samozřejmostí. Děti tak často trpí podvýživou, nemocemi z nepravdělné a nesprávné stravy, či pokud budeme mluvit o druhém extrému, dítě má takový hlad, že pro nedostatek bere jídlo ostatním. Právě spory o jídlo často přerůstají v soustavnou šikanu, která se prohlubuje a po šikanovaných dětech se postupně nejen pod hrozbou nadávek, ale časem i fyzického násilí, požaduje stále víc – úkoly k opisování, školní potřeby, osobní věci či kapesné.

S nedostatkem financí je spojena i častá absence žáků. První důvod je ten, že jednoduše nejsou peníze na dopravu. Vyloučené lokality se nacházejí zejména v okrajových částech měst a zejména pokud se jedná o větší města, je k dopravě třeba automobilu, který není u těchto rodin samozřejmostí, nebo městské hromadné dopravy, která ale také není zadarmo. Druhým důvodem může pak být fakt, že rodiče sami nutí děti kvůli zlepšení finanční situace rodiny v době školy pracovat. V neposlední řadě, i pokud rodiče poskytnou dítěti nutné zajištění potřebné k dopravě do školy, patří u dětí z těchto sociálních poměrů všeobecně mezi časté jevy záškoláctví. Nesnáz je zde v tom, že rodiče ze strachu o sociální dávky raději absence dětem omlouvají, což ale nevede k jejich eliminaci ani k žádné morální nápravě u dítěte.⁶⁹

Ve výčtu pak nelze opomenout, že mnohdy děti nechodí ani přiměřeně oblekané. Nejedná se zde o módní trendy či značky, ale zejména o fakt, že v zimě nemají přiměřeně teplé oblečení a že špinavé či děravé oblečení také není výjimkou.

Nenošení pomůcek, časté absence, nevhodné oblečení, to vše vylučuje děti ze skupiny. I když je někdy jejich samotný přístup přívětivý, skutečnost, že v kolektivu často nejsou, nebo nemohou být, ať už je důvod jakýkoliv,

⁶⁹ Podle zákona č. 422/2003 o sociální potřebnosti, který stanovuje horní limit neomluvených hodin – limit je 10 neomluvených hodin za měsíc – je možné odebrat rodině sociální dávky.

Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působící v této oblasti [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2006. s. 55. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na [www: <www.gac.cz>](http://www.gac.cz).

způsobuje, že neprožijí s ostatními dost zážitků, nenaváží tolik nových vztahů, nemají ani šance je upevňovat a díky tomu všemu ztrácí kontakt s ostatními a ještě více tak na ně dopadá skutečnost jejich sociálního vyloučení. Navíc mimoškolní akce, které jsou určeny k posilování takového druhu vztahů, jsou pro děti z vyloučených lokalit kvůli finanční situaci rodiny většinou nedostupné. Jejich neúčast tak nejen že omezuje jejich všeobecný rozhled tím, že nemají možnost poznat nové věci či krajiny, ale ještě mnohem důležitější je to, že nemají příležitost navázat ani ony pevné vztahy s ostatními - pomocí nových zážitků, pro které není ve škole místo. Pokud neprožijí nic s ostatními, nemohou na to následně navázat ani v konverzaci a prohlubuje se tak jejich druhotné postavení. Z bludného kruhu, který započali přinejmenším jejich rodiče, tak nedokážou vystoupit a naopak započínají nový, pro své potenciální potomky.

5.2.4. Problém hodnot

Výchova a obecná kultura, v níž člověk vyrostl a žije, má na jeho hodnocení značný vliv a lze i podotknout, že zároveň soustava hodnot charakterizuje určitou kulturu. Děti z chudých rodin se však všeobecně vyznačují uznáváním jiných hodnot, než je ve většinové společnosti obvyklé. Tyto hodnoty jsou formovány především v rámci socializace v rodině. Nicméně až v kolektivu se ukazuje, že odlišné hodnoty mohou být jádrem mnoha sporů. Dokonce i pro autoritu může být velmi komplikované se s rozdílnými hodnotami dětí vyrovnat do té míry, aby je při jednání s nimi brala v potaz.

Pro ilustraci hodnotového žebříčku dětí pocházejících z chudých rodin koncentrovaných převážně ve vyloučených lokalitách jsem zvolila tři základní hodnoty: hodnotu rodiny, peněz a času. Přístup k prvním dvěma nabízí zároveň i velmi dobrou možnost komparace s chápáním těchto hodnot od většinové populace. Poslední, hodnotu času, jsem zvolila pro její ne zcela standardní chápání u chudých, sociálně vyloučených rodin. Jejich výběr jsem zvolila také pro vzájemnou provázanost všech těchto hodnot. I když jsou pro lepší přehlednost rozděleny do jednotlivých kapitol, nelze je oddělovat jednu od druhé.

5.2.4.1. Hodnota rodiny

Již od středověku se v knihách píše, že chudoba vychovává čestné, mírumilovné lidi, kteří ctí rodinu a chovají lásku ke všem jejím členům. Obdobné variace vět se sice nejednou objevily v mnoha pohádkách a bájných příbězích, ale jen těžko lze tvrdit, že co je psáno, to je dáno. A tak není zaručenou pravdou, že z chudých rodin opravdu vzejdou jen ti, pro něž je rodina nejvyšší životní hodnotou.

Je však pravdou, že pro lidi z nižších sociálních poměrů má mnohdy rodina opravdu jinou hodnotu než pro ty bohatší. Ať už z jakéhokoliv důvodu, tyto rodiny žijí častěji pohromadě a mnohdy také vytváří široké sítě vzájemných vztahů, u nichž pak doufají, že mohou snad poskytnout v případě nouze pomyslnou záchrannou síť. Nejviditelnější je pak tento fakt u romských rodin.

Společné vlastnictví, schopnost zajištění, záruka kvality, to vše dělá z rodiny stěžejní bod života. Společné vlastnictví mnoha lidí v rodině je logicky větší než samotných jednotlivců a rodina tak získává větší význam alespoň v rámci vyloučených lokalit. Co se týče schopnosti zajištění, tak chudé rodiny, jelikož jen zřídka mají přebytečné peníze na pojištění jakéhokoliv druhu, si utvořili vlastní druh sociálního pojištění, a to pojištění v rodině. Tento druh zajištění spočívá v neformálních vztazích, které nejsou sice nijak pevně zakotvené a většinou neposkytují ani záruku, ale na druhou stranu jsou snadněji uzavíratelné. Nehledě na to, že rodiny z vyloučených lokalit nemají na pojištění peníze, mnohdy jim ani samotné pojišťovny nechtějí vyhovět, jelikož v těchto lidech nevidí výhodné klienty. To samozřejmě logicky odrazuje od toho, aby se snad o něco podobného pokoušeli znovu jinde (stejně jako u zkušenosti s hledáním práce). V rodině mají jistotu, která pak slouží nejen místo jakéhosi systému klasických pojištění, ale přináší záruku i při hledání práce, nebo v rámci prodeje a nákupu – zde je záruka kvality založena na stejném principu - silné zabezpečující rodiny.

Vnitřní charakteristiky lidí, jako jsou dovednosti nebo morální kvality, nejsou na první pohled pozorovatelné, a proto je musíme svému okolí nějak

signalizovat. V moderní společnosti lze talent, píli a jiné signalizovat například vysokoškolským diplomem. Lidé žijící ve vyloučených lokalitách ale takové prostředky většinou nemají k dispozici. Proto je často příslušnost k jisté rodině jedinou zárukou alespoň nějaké kvality. Pokud už rodina takovou zárukou je, sama si hlídá členy, aby její pověst nepoškozovali, a pomocí tohoto systému kontroly je tak dobrá pověst rodiny opravdu udržována.⁷⁰

Dnes se ale pohled na rodinu rapidně proměňuje. Čím dál častěji se ukazuje, že hodnota rodiny pro děti z chudých poměrů není už tak významná. Naopak děti se z chudé rodiny snaží vymanit a její důležitost se tak pro ně ztrácí. Dítě se často nedokáže vyrovnat se situací v rodině a začíná se podílet na trestné činnosti. Nejčastější jsou krádeže, jimiž se chce dostat k penězům a vymanit se tak z vlivu „chudé rodiny“. Tím se ale s konečnou platností neřeší ani situace rodiny, ale bohužel ani samotného dítěte, které spíš končí v nápravných zařízeních či později ve vězení a po návratu na svobodu, zpět do reálného života, je na tom zpravidla ještě mnohem hůř než jeho rodina.

Zde popsané lze prokázat i u romské populace, která je v rámci České republiky považována za jakýsi „prototyp“ sociálně vyloučené rodiny. I u ní lze dnes dohledat dva typy vnímání rodiny, a sice tradiční a moderní.⁷¹ Počátek přechodu od tradiční romské rodiny k moderní (asimilované) lze zasadit zhruba do 40. let 20. století, jelikož je spojován zejména s komunistickou asimilační politikou Československa. Politika programové etnické asimilace obnášela násilné usazení kočujících Romů, rozptyl rodin ze Slovenska z míst velké koncentrace romského osídlení do českých měst, Romům bylo zakázáno používat romštinu, vyvíjel se na ně nátlak naučit se základům „civilizovaného“ života a v mnoha případech docházelo k odebírání dětí z rodin a následnému umístění do dětských domovů.

⁷⁰ STEINER J. Ekonomie sociálního vyloučení. In *Romové: Kulturologické etudy*. Plzeň: Vydavatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2004. ISBN: 80-86473-83-X. s. 226.

⁷¹ UNUCKOVÁ, M. *Žijí mezi námi: historie a současnost Romů*. Karviná: Občanské sdružení „Sdružení Romů severní Moravy“, 2007. ISBN 978-80-239-9286-1.

Důsledkem komunistické politiky bylo rozbití famelija a všeho, co na sebe tato příbuzenská pospolitost vázala: kulturní a etické normy, sociální kontroly svých členů atd.

Moderní (asimilovaná) romská rodina postupně přejímala vzorce rodinných rolí běžných v majoritní společnosti. Od tradiční romské rodiny se odlišuje nižším počtem dětí, uzavřeností nukleární rodiny (ačkoliv je uznávána široká rodina, mladé páry si zakládají vlastní domácnost odděleně od rodičů; a i kontakty s ostatními příbuznými jsou již značně omezené). Z hlediska genderu jsou role mužů a žen vyrovnanější, dělba práce mezi pohlavími nemá rigidní charakter a očekávání od chlapců a dívek v oblasti výchovy se sblížují. Děti mají důležitou úlohu v asimilačních procesech rodiny – díky školní docházce se jim dostává intenzivních kontaktů s neromskými spolužáky.

Naproti tomu základem tradiční romské rodiny byla rozšířená rodina, tzv. famelija. Typický byl velký počet dětí, autoritativní postavení muže v rámci rodiny (muž zajišťoval rodině příjem, staral se o výchovu synů), podřízenost ženy (žena zastávala starost o domácnost a děti; pokud muž nepřinášel rodině peníze, obstarávala obživu). Příznačná je také role nejstaršího bratra a nejstarší sestry – nejstarší bratr otce zastupoval v jeho nepřítomnosti, zajišťoval matce ochranu a ostatní sourozenci jej museli poslechnout na slovo. Nejstarší sestra po matce přebírala péči a výchovu mladších sourozenců a starost o domácnost.⁷²

Ačkoliv je tedy i u této skupiny zřejmý značný posun, hraje zde rodina stále mnohem významnější roli, než je tomu v majoritní společnosti. I pro asimilované Romy (kteří ztratili mnohé z bohatství své kultury), výraz rodina (famelija) neznamená jen tzv. nukleární rodinu (rodiče+děti), ale mnohem širší příbuzenstvo – prarodiče, sourozence, tety a strýce, švagry, bratrance, sestřenice a jejich děti. Tito všichni pak vytvářejí důležitou síť vztahů, která silně podporuje a celkově utváří romský život. V majoritní společnosti toto není pravidlem, dokonce mnohdy dochází i k tomu, že

⁷² VANČÁKOVÁ, M. *Romské dítě v náhradní rodině*. Praha: Občanské sdružení Rozum a Cít, 2008. s. 33-34.

příbuzenstvo, které je sociálně vyloučeno, je dokonce od ostatních, kteří jsou na tom lépe, zavrženo.

Ačkoliv se tedy pojetí rodiny v historii proměňují zároveň u všech společenských skupin, jsou jejich odlišné kořeny stále zřejmé.⁷³

5.2.4.2. Hodnota peněz

S touto hodnotou není na první pohled takový problém jako u dětí z bohatých rodin. Tam totiž dítě nemá šanci pochopit hodnotu peněz a těžko si tak později zvyká, že mít všechno není standard. V chudých rodinách peníze naopak chybí a dítě si tak snadněji uvědomuje, že nejsou běžnou součástí života, ale že je třeba vykonat jisté úsilí, aby jich bylo dosaženo, a zároveň i to, že peníze nehrají v životě nejdůležitější roli a učí se tak uznávat i jiné důležité hodnoty, jako je láska k bližnímu, rodina či píle a snaživost v práci.

To je ale ideální případ chudé rodiny, který je více spojován s minulostí, než s jejím současným obrazem. Rodina je někdy chudá, protože má mnoho členů a rodiče mají špatně placenou práci, jindy ale také kvůli tomu, že rodiče do práce vůbec nechodí - jsou doma a jen se „poflakují“ a právě tam zřídkakdy funguje modelová situace. Jedná se převážně o sociálně vyloučené rodiny, kterým přežití umožňují pouze a jen sociální dávky, přičemž velká část problému spočívá v nakládání se sociálními dávkami, a to bez ohledu na jejich přesnou výši. Lidé, kteří nemuseli vynaložit k zisku peněz žádné úsilí si logicky jejich hodnotu neuvědomují a peněz si tak neváží, jak by měli. Utratí dávky během několika dní, v nichž si žijí tzv. „na vysoké noze“ a po zbytek času už jen doslova přežívají. S dítětem, pokud chodí do školy, může nastat problém, že se cítí ukřivděné, jelikož ono musí chodit alespoň do školy a nic nedostává a rodiče sedí jen doma a peníze mají. To je pak už jen krok k tomu, aby dítě začalo okrádat jiné. Z jeho pohledu nedělá zas tak nic špatného, jelikož si myslí, že i ostatní přicházejí k penězům tak snadno jako jeho rodiče. To, že existují i rodiny,

⁷³ VANČÁKOVÁ, M. *Romské dítě v náhradní rodině*. s. 33.

kde to funguje jinak, si nepřipouští. Peníze si pak užívá stejně jako jeho rodiče, nevázaně a bez výčitek. Pokud do školy nechodí, tak se sice nejspíš necítí ukřivděné, ale na jeho postoji k penězům to nic nemění. Naopak nemá ani možnost se potkat s jinými názory na věc, a tak mu svědomí už vůbec nebrání ostatní okrádat a nakládat se získanými penězi dle libosti.⁷⁴

Aby byla představa o sociálně vyloučených rodinách a jejich vztahu k penězům představena komplexněji, je důležité zmínit se i o specifiku romských rodin. Ty totiž v souvislosti s penězi a hromaděním majetku preferují zejména společné vlastnictví, jelikož více členů pro ně znamená opět logicky větší bohatství.⁷⁵

Lidé, kteří nepatří do romské populace, se někdy naopak spojovat majetek bojí a raději mají své „malé bohatství“ než by riskovali „nejisté cizí bohatství“. Co mají ale všechny chudé rodiny společné, je fakt neschopnosti investovat do budoucnosti, která se jeví jako nejasná a nestabilní. Taková investice se v těchto komunitách nepovažuje za vhodné nakládání s penězi, i když všeobecně jím je.

5.2.4.1. Schopnost altruismu

Ekonomický model rodiny, zformovaný Gary S. Beckerem, říká, že hlava rodiny je altruistická a má potěšení z potěšení ostatních členů rodiny. Kontroluje její hlavní příjem, a protože jí upřímně záleží na štěstí ostatních příslušníků rodiny, používá příjem v jejich prospěch. Ekonomika pak v této rodině funguje efektivně, i kdyby se zbytek neměl rád a byli to samí sobci.

Zdá se tedy, že altruismus pomáhá efektivně spravovat společný majetek. Toto pravidlo ale platí zejména v bohatších rodinách. U chudých rodin, i když v nich rodiče upřímně milují své děti, není pravidlo altruismu zcela platné a sobci, zejména z řad dětí, rodiny značně ohrožují.

⁷⁴ Více viz STEINER J. Ekonomie sociálního vyloučení. In *Romové: Kulturologické etudy*. UNUCKOVÁ, M. *Žijí mezi námi: historie a současnost Romů*.

⁷⁵ STEINER J. Ekonomie sociálního vyloučení. In *Romové: Kulturologické etudy*. s. 221.

Problém je v tom, že členové rodiny nedohlíží důsledky svého chování a ohrožují tak svým chováním i její zbytek. U dětí se to projevuje nevyrovnaným postojem k sociální situaci rodiny. Často kradou, berou drogy a tím úspěšně podkopávají nejen pověst rodiny ale právě i její finanční situaci, nemluvě o krádežích uvnitř rodiny. Rodiče dítěti nemohou dát tolik, kolik by si přálo, a tak ho v jeho jednání nezastavuje ani obava např. před snížením kapesného. V bohatých rodinách si naopak dítě velmi dobře uvědomuje, že poškodí-li svou rodinu, poškodí tím znatelně hlavně sebe, a tudíž tato situace není tak častá.

Dítě z chudé rodiny si tak schopnost altruismu mnohdy dostatečně neosvojí a chová se sobecky nejen v rodině, ale i v kolektivu, což ho znatelně opět jen vylučuje ze skupiny.⁷⁶

5.2.4.2. Hodnota času

Čas je něco, co provází celý náš život, pomocí něj se v životě lépe orientujeme, organizujeme si podle něho své činnosti, jednoduše bychom si náš svět neuměli bez času představit. Ačkoliv se nám jeví hodnota času jako zřejmá a ničím neobvyklá, i ona musí být námi osvojena. V rámci socializace a osobního vývoje jedince se vztah k času mění. Na začátku je člověk ovládán časem a až později se směr ovládnutí v tomto vztahu v jistém ohledu mění a dotýčný se ho učí využívat ve vlastní prospěch.

Toto osvojení ale není samozřejmostí, zejména děti ze slabších sociálních poměrů mohou mít s osvojením hodnoty času problém. Velkou souvislost to má i s již uvedenou hodnotou peněz. Dítě vidí, že jeho rodina někdy peníze má a jindy zas ne, jejich život je převážně životem ze dne na den, a proto se dítě nezabývá budoucností, ani minulostí. Budoucnost si neumí představit a do minulosti se neohlíží, jelikož nebyla vždy ideální. Právě z toho pak mohou pramenit významné problémy, zejména když dítě opustí zázemí rodiny.

⁷⁶ STEINER J. Ekonomie sociálního vyloučení. In *Romové: Kulturologické etudy*. s. 222.

Nejistota bydlení, nedostatek peněz, souhrnně řečeno – nejisté rodinné zázemí přispívá k tomu, že dítě nemá možnost plánovat a v důsledku toho se to ani nenaučí. Nemá totiž jistotu ani v tom, zda bude večer vůbec něco k večeři, natož aby si plánovalo svou budoucnost. Tímto procesem se hodnota času dostává do pozadí. Dítě tak často není schopno pochopit ani trvalejší hodnoty, jako je např. vzdělání. A je tak složité ho přesvědčovat, že pokud bude studovat, bude mít v budoucnu lepší pozici na pracovním trhu, či v sociální sféře.

U chudých rodin se často hovoří o tzv. Beckerově teorii netrpělivosti, která s neosvojením hodnoty času úzce souvisí. Právě netrpělivost totiž vede často k neefektivnímu chování, jemuž by se jinak téměř každý vyvaroval. Většinou tak tito lidé upřednostňují mnohem menší výhody před většími, ale časově vzdálenějšími. Všeobecně se tvrdí, že všichni lidé jsou z přirozenosti netrpělivi, ale právě jen trpělivost, která je pro chudé rodiny nepřekonatelnou bariérou, je zárukou dosažení lepších výsledků.

Samozřejmě, že trpělivosti se dá naučit, ale není to snadná cesta, a tak toho také nejsou schopni všichni. Vede k ní vzdělání, obraz slavné minulosti, nebo naopak představa lepší budoucnosti. Ani jedno z toho se ale v chudých rodinách moc často neobjevuje.

Becker tvrdí, že netrpělivost dokonce způsobuje chudobu, ale i naopak chudoba způsobuje netrpělivost. Tento složitý příčinný vztah tak není snadné změnit. Do trpělivosti přeci nemá cenu investovat, když budoucnost se nejeví ze současné situace vůbec pozitivně. Naopak myšlenky na horší budoucnost kazí současnou radost ze života. Tyto dva vztahy mezi chudobou a netrpělivostí se navzájem podporují a tvoří kruh. Chudí lidé tedy neplánují ne kvůli tomu, že jsou nepřizpůsobiví, ale protože jejich očekávání budoucnosti je značně nepřívětivé a vnitřně tak tyto lidi nabádá, aby se v budoucnosti raději nenimrali, čímž je začarovaný kruh uzavřen.⁷⁷

Takovýto přístup rodin k životu komplikuje u jejich dětí osvojení si hodnoty času. Zpočátku se to projevuje pouze v tom, že dítě si neumí rozložit vlastní

⁷⁷ STEINER J. Ekonomie sociálního vyloučení. In *Romové: Kulturologické etudy*. s. 223.

čas, a tak často nestíhá a proto třeba neplní zadané úkoly a podobně, později ale, když se osamostatní a začíná žít vlastní život, nastupuje vlastně na stejnou dráhu jako jeho rodiče, žije ze dne na den, je netrpělivý a neumí plánovat. Tyto děti tedy dobře ovládají jen jednu ze tří podob času, pouze přítomnost. Minulost a budoucnost vnímají značně nejistě.

Hodnoty rodiny, peněz i času souvisí jedna s druhou a zároveň se ovlivňují. Není tomu tak ale samozřejmě jen u chudých sociálně vyloučených rodin. Nicméně je jasné, že v pojetí těchto hodnot existují značné rozdíly nejen mezi společenskými vrstvami, ale též pojetí a vnímání hodnot od jednotlivých osob je zcela odlišné.

6. ZÁVĚR

Ve své bakalářské práci jsem se zabývala dopadem chudoby na dítě, přičemž jsem se snažila zohlednit jak význam chudoby v životě dítěte v samotné rodině, tak i ty dopady chudoby na dítě, které se projevují následně až se vstupem do kolektivu.

Po úvodních kapitolách, kde jsem definovala stěžejní pojmy této práce, aby bylo lépe zřetelné, z jakého pohledu jsem k této problematice přistupovala, jsem se v dalších kapitolách už konkrétně věnovala samotným projevům chudoby a jejich dopadům. Přičemž jsem v rámci této práce k problematice chudoby přistupovala jako k chudobě relativní, na níž je pohlíženo tzv. složeným indexem, a která tedy nezávisí jen na financích, ale i na jiných určujících aspektech. Není zde tedy sledována pouze linie jedné z mnoha nabídnutých teorií, ale snažím se o komplexní náhled na chudobu a její problémy, jejíž projevy ohrožují nejvíce právě skupinu dětí.

Při popisu jednotlivých aspektů chudoby jsem vždy došla k závěru, že ať už se jedná o jakýkoliv dopad chudoby na dítě, vždy jsou jeho kořeny dohledatelné v rodině a vždy je jimi ovlivněn i budoucí život dítěte. Chudoba tak dítě provází většinou celý život a existuje opravdu jen pár výjimek, které se dokážou se svou situací vyrovnat a žít následně „normální“ chudobou nezatížený život.

Důležitý je tedy postoj k vlastnímu sociálnímu stavu. To vede k závěru, že i přesto, že je rodina chudá a je řazena do skupiny sociálně vyloučených, nemusí mít její sociální situace vždy na dítě tak negativní dopad. Pokud zde totiž panuje příjemná rodinná atmosféra a rodiče se o dítě kvalitně starají a snaží se mu poskytnout vše potřebné, jak jen to je v jejich silách, nemá sociální vyloučení a chudoba tak rozhodující vliv na formování dítěte, jak tomu je v nefunkční rodině. Chudé rodiny totiž statisticky vykazují vyšší míru rozvodovosti, což ve většině případů nevede ke klidné rodinné atmosféře, je u nich častější vyšší počet dětí, z něhož plynou problémy typu nekvalitní (za nekvalitní je zde považována i přemrštěná výchova a přehnaný zájem

o dítě, nejčastěji v souvislosti s rozvedenými rodiči) a nedostatečné výchovy nebo zanedbávání jednoho dítě pro druhé a konečně, ať už se rodina snaží jakkoliv a zapadá třeba i do výše uvedeného typu, kde se rodiče snaží dítěti poskytnout vše potřebné, existují prostě problémy, se kterými se přesto chudí nutně potýkají a které nejsou v souvislosti s dítětem zanedbatelné.

Jako nejvýznamnější faktor chudoby mi z mého popisu vyšla kvalita bydlení. Oblast tzv. vyloučených lokalit, v níž jsou tito lidé nuceni bydlet, ohrožuje vývoj dítěte nejen přímo po fyzické stránce, ale i po té psychické. Dítě je totiž ohroženo nejen tím, že byty jsou často v dezolátním stavu, a může zde snadněji docházet k úrazům, ale také skutečností, že zde mnohdy není dostatek kvalitní pitné vody, není zde topení apod., což vede v dětství k častějšímu výskytu různých nemocí, a to může mít hlavně velký dopad i na celý budoucí zdravotní stav dítěte. Navíc tyto lokality působí negativně právě i na psychiku dítěte, a to hned z několika důvodů. Tyto oblasti jsou sociálně uzavřené od ostatního okolí, bývá zde špatná infrastruktura a dopravní obslužnost, chybí obchody, často i základní škola, ale není zde ani tzv. „příjemné prostředí“, kde by děti měli možnost trávit aktivně svůj volný čas, pěstovat své zájmy, nebo jen měli prostě možnost odpočívat v prostředí zeleně. Psychiku zatěžující je i fakt, že v takovýchto lokalitách všeobecně žijí jen lidé pohybující se zhruba na stejné společenské úrovni, a když k tomu vezmeme v potaz i skutečnost, kde se tyto lokality převážně nacházejí, tj. daleko od „jiných“ obyvatel, nabízejí dětem opravdu jen omezené životní zkušenosti a dosti úzký pohled na svět. Děti tak ani nemají, kde získat tzv. pozitivní profesní a mobility vzory, protože takoví lidé ve vyloučených lokalitách prostě nežijí. Navíc mnohdy nemají ani představu, že jejich realita není skutečností i jinde, jelikož kolem sebe vidí jen stále stejné obrazy jako přímo v jejich rodině, a tak je považují za běžné. O to horší je pak vstup do nového kolektivu, který není už tak stejnorodý, jako jim doposud známá skupina.

Za nový kolektiv je v mé práci považována škola (i v důsledku zanedbávání předškolní výchovy od rodičů). Zde pak představuji možné dopady chudoby a sociálního vyloučení. Dítě se v nové situaci dokáže jen zřídkakdy

orientovat a záleží nejen na něm a jeho rodině, ale i na samotné školní instituci, zda se postupně se svým stavem vyrovná a zapadne do školního kolektivu, nebo nikoliv a bude z něj naopak vyloučeno. Smutný je fakt, že ve většině případů dochází spíše k druhému závěru - vyloučení ze skupiny.

Již rodinný pohled na vzdělanost předurčuje dítě k jeho vlastnímu přístupu ke škole, což se jeví jako velký problém, zejména při snaze o změnu tohoto postoje. Rodiče z chudých, sociálně vyloučených rodin nepodporují tolik děti při jejich domácí přípravě, nemotivují je ke školní docházce a nakonec v nich neprobouzejí ani touhu po dosažení vyššího vzdělanostního či společenského postavení, než mají oni sami. Pro pedagoga by se tento negativní pohled dítěte měl stát výzvou k tomu, aby se snažil o to více žáka výukou zaujmout.

Vždy je třeba sledovat dítě jako celek a pedagog by neměl mít strach přičítat některé z nedostatků dítěte právě i jeho původu. Děti z vyloučených lokalit se všeobecně vyznačují jiným, většinou velmi omezeným pohledem na svět. Škola předpokládá u dětí jistý kulturní obecný rozhled, jisté znalosti, dovednosti, hodnotovou orientaci, kulturní zážitky, ale i třeba domácí knihovnu. Nic z toho ale není u dětí z chudých rodin samozřejmostí, a je tak třeba se vždy snažit seznámit i s jejich rodinnou situací a celkovým sociálním kontextem, v němž žijí, a ne hned začít s káráním a odsuzováním za něco, za co děti ani ve skutečnosti nemohou. Přikládání viny těmto dětem je bohužel velmi časté, nicméně velmi zřídka oprávněné. Je proto třeba se zaměřit na některé ze skutečností, které nám mohou pomoci zařadit dítě do kategorie sociálně vyloučených, a tak nám zároveň umožnit individuální přístup k takovému dítěti.

Děti z chudých rodin mají většinou nižší slovní zásobu a nedokážou používat relevantně abstraktní pojmy. Problémy se správným vyjadřováním je pak vedou k tomu, že buď radši nic neříkají, nebo se naopak mají potřebu vyjádřit, tehdy ale zejména jednoslovně a jen zřídka k tématu. V souvislosti s nižším kulturním kapitálem získaným při výchově se tyto děti častěji potýkají i se speciálními poruchami učení, které je v rámci kolektivu

vyklučují, jelikož neumějí to, co je pro ostatní „hračka“. Učitel by tento problém měl včas zaregistrovat a pokusit se tak o jeho včasnou nápravu.

Zpočátku právě tyto dva faktory ovlivňují výuku dítěte a jeho postavení mezi vrstevníky. Takové dítě kvůli neustálým zažívaným neúspěchům postupně přestává škola bavit a vyhýbá se jí. S tím souvisí problematika absencí u žáků ze sociálně vyloučených lokalit. Nejen, že rodiny často nemají finanční prostředky na to, aby své děti do škol posílali, ale právě i samy děti se z mnoha důvodů škole vyhýbají, čímž tak zároveň prohlubují své již započaté vyloučení ze skupiny.

Když už do školy přijdou, často nemají domácí úlohy a pomůcky, což se projevuje v negativním hodnocení jak od autority, tak od vrstevníků. Často to souvisí s jejich od rodičů špatně vštípenou vlastností odpovědnosti, či neschopností plánovat, v jejímž důsledku dané úkoly nestíhají a zapomínají.

Kvůli finančnímu nedostatku rodiny chodí navíc tyto děti oblékané jinak než ostatní, nemají ani některé věci, které jsou ve většinové společnosti běžné, a ačkoliv to není známkou toho, že by proto byly méněcenné, v rámci vrstevnického kolektivu jsou vylučovány. Materiální nedostatek a vnější hodnocení tak ovlivňuje pohled na dítě často ještě dříve, než se stihne samo projevit. Takové vyloučení se pak prohlubuje i tím, že pokud škola pořádá nějaké mimoškolní aktivity, dítě z chudé rodiny se jich účastní jen málokdy. Někdy je to kvůli tomu, že rodina na to nemá, ale jindy je to i tím, že dítě se ve škole v kolektivu necítí dobře, a proto nechce rozvíjet ani mimoškolní, neformální vztahy. To je ale jedním z největších problémů, jelikož se dítě opět izoluje a do budoucna si tak vytváří stejné postavení, jako má jeho aktuální rodina. A právě to je ten největší problém. Nemělo by být kauzalitou, že pokud dítě pochází z chudé, sociálně vyloučené rodiny, musí v budoucnu takovou rodinu i založit. Pokud přístup rodiny v tomto ohledu selhává, měla by se pokusit alespoň částečně převzít tuto roli škola. Dítě je poznamenáno sociálním prostředím, ve kterém vyrůstalo, a škola by neměla negativní dopady prohlubovat, ale naopak by se měla snažit tyto

děti spolu s jejich různými postoji a potřebami podporovat, a oslabovat tak znevýhodnění, která si přinášejí z rodin.

Bohužel tomu tak ale není. České školství se stále potýká s problémem předsudků, které je třeba vymítit. Děti jsou v institučním a unifikujícím prostředí vystaveny více než v minulosti tlakům na dokonalou adaptaci, které přicházejí z mnoha stran a nejsou nikdy dokonale koordinovány. V prostředí vyžadujícím velkou míru konformity se každá malá dispoziční odchylka od normy může stát vážným problémem. Není-li učitel a vychovatel schopen přistupovat k takovému dítěti se zvláštními ohledy, dítě se dostane na okraj jeho zájmu či přímo do nemilosti, což má bezprostřední vliv na jeho sebehodnocení i na jeho postavení mezi spolužáky. Selhání ve škole je pak předzvěstí společenského selhání po konci školní docházky.

Je tak třeba vnímat tuto práci jako jakýsi apel na budoucí pedagogy, aby se vyvarovali unáhlených závěrů a hodnocení dětí ze sociálně vyloučených lokalit, ale aby se naopak snažili o porozumění a aby dokázali hledat příčiny jakéhokoliv chování nejen v dítěti samotném, ale pokusili se brát vždy v potaz i jeho rodinné zázemí. Na začátku je tak třeba ke všem dětem přistupovat stejně a snažit se, vytvořit si až na základě vlastních zkušeností osobní kategorizaci skupiny. Tyto zjištěné skutečnosti by se pak neměli bát zakomponovat i do výchovy a vzdělání, a tím rapidně zlepšit kvalitu obojího.

7. POUŽITÁ LITERATURA A PRAMENY

Literatura

ANTIER, E. *Agresivita dětí*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-808-2.

BAUMAN, Z. *Myslet sociologicky*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1996. ISBN 80-85850-14-1.

ČERMÁK, I. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1999. ISBN 80-902614-1-8.

DALRYMPLE, T. *ŽIVOT NA DNĚ. Světový názor, který vytváří spodinu společnosti*. Praha: ACADEMIA, 2005. ISBN 80-200-1337-7.

FRANKEL, B.; KRANZOVÁ, R. *O sebevraždách*. Praha: NLN, s. r. o., 1998. ISBN 80-7106-234-0.

GIDDENS, A. *Sociologie*. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4.

HAVLÍK, R.; KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál, 2002. ISBN 978-80-7367-327-7.

JÁRA, M. (ed.). *Sociální diskriminace pod lupou. Metodika identifikace diskriminačního jednání a doprovodných negativních jevů v bydlení a zaměstnávání*. Praha: Otevřená společnost, o.p.s., 2006. ISBN 80-903331-7-6.

JOSHI, V. *Stres a zdraví*. Praha: Portál, 2007. ISBN 98-80-7367-211-9.

KATRŇÁK, T. *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-29-6.

KOUTEK, J.; KOCOURKOVÁ, J. *Sebevražedné chování*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-732-9.

MAREŠ, P. *Sociologie nerovností a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. ISBN 80-85850-61-3.

- MATOUŠEK, O.; KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. 2. vyd. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-771-X.
- MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006. ISBN 80-86429-58-X.
- MOŽNÝ, I. *Sociologie rodiny*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. ISBN 80-86429-05-9.
- MÜHLAN, C.; MÜHLAN, E. *Co chceš, mami?: Podněty pro výchovu dětí předškolního až předpubertálního věku*. Praha: Advent-Orion, 1996. ISBN 80-7172-156-5.
- SOBOTKOVÁ, I. *Psychologie rodiny*. Praha: Portál, s. r. o., 2001. ISBN 80-7178-559-8.
- STEINER, J. Ekonomie sociálního vyloučení. In *Romové: Kulturologické etudy*. Plzeň: Vydavatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2004. ISBN: 80-86473-83-X.
- TRAIN, A. *Specifické poruchy chování a pozornosti*. Praha: Portál, 1997. ISBN 80-7178-131-2.
- UNUCKOVÁ, M. *Žijí mezi námi: historie a současnost Romů*. Karviná: Občanské sdružení "Sdružení Romů severní Moravy", 2007. ISBN 978-80-239-9286-1.
- VANČÁKOVÁ, M. *Romské dítě v náhradní rodině*. Praha: Občanské sdružení Rozum a Cit, 2008.
- Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-164-1.

Elektronické dokumenty

Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působící v této oblasti [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2006. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na www: <www.gac.cz>.

CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY [online]. [cit. 2011-02-14]. Dostupné na www: <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ez.html>>.

Co jsou sociálně vyloučené lokality. In *Člověk v tísní* [online]. Praha, 2006. [cit. 2011-02-07]. Dostupný na www: <<http://www.clovekvtisni.cz/index2.php?id=216>>.

Česko proti chudobě [online]. [cit. 2011-02-07]. Dostupné na www: <<http://www.ceskoprotichudobe.cz>>.

Eurostat: V České republice je nejnižší riziko chudoby ze zemí EU. In *ČR v Evropské unii* [online]. Publikováno 19. 01. 2010. [cit. 2011-01-20]. Dostupné na www: <<http://www.euractiv.cz/cr-v-evropske-unii/clanek/eurostat-v-ceske-republice-je-nejnizsi-riziko-chudoby-ze-zemi-eu-006980>>.

EXNEROVÁ, V. Chudoba. In *Rozvojovka, Globální problémy* [online]. Praha: Člověk v tísní o. p. s., 2007. Publikováno 22. 12. 2008. [cit. 2011-01-20]. Dostupné na www: <http://www.rozvojovka.cz/chudoba_226_15.htm>.

Malý slovník výrazů [online]. Praha: Nadace Gender Studies, 1998. [cit. 2011 – 02- 02]. Dostupné na www: <<http://www.feminismus.cz/ebooks/platforma/15.html>>.

MAREŠ, P. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* [online]. 2000, roč. 36, č. 3, s. 285–297 [cit. 2011-02-05]. Dostupné na www: <<http://sreview.soc.cas.cz>>. ISSN 0038-0288.

MAREŠ, P.; RABUŠIC, L. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti.“ *Sociologický časopis* [online]. 1996, roč. 32, č. 3, s. 297-315. [cit. 2011-03-10]. Dostupné na www: <<http://sreview.soc.cas.cz>>. ISSN 0038-0288.

Nejčastější příčiny morbidity a mortality u dětí. In *WikiSkripta* [online]. Creative Commons, editováno 10. 10. 2010. [cit. 2011-02-17]. Dostupný na www: <<http://www.wikiskripta.eu>>. ISSN 1804-6517.

Seznam zemí podle indexu lidského rozvoje. In *Wikipedia: the free encyclopedia* [online]. St. Petersburg (Florida) : Wikimedia Foundation, 2001, editováno 20. 03. 2011. [cit. 2011-02-07]. Dostupné na www: <http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_Human_Development_Index>.

Slovníček pojmů [online]. Praha: Člověk v tísni, o. p. s., 2008. [cit. 2011-01-24]. Dostupné na www: <www.epolis.cz>.

Specifické poruchy učení [online]. [cit. 2011-02-24]. Dostupné na www: <<http://www.pppnj.adslink.cz/data/odborneclanky/SPU.html>>.

VZDĚLANOSTNÍ DRÁHY A VZDĚLANOSTNÍ ŠANCE ROMSKÝCH ŽÁKYŇ A ŽÁKŮ ZÁKLADNÍCH ŠKOL V OKOLÍ VYLOUČENÝCH ROMSKÝCH LOKALIT [online]. Praha: Gabal Analysis & Consulting, 2009. [cit. 2011-02-17]. Dostupné na www: <www.gac.cz>.